

TIDSSKRIFT FOR kjønns FORSKNING

ÅPENT NUMMER

Carmen

Sfinksen på San Michele

Intime mannlige vennskap

Amerikansk presidentretorikk

Transnasjonale ekteskap

2007

Nr. 3

Tidsskrift for kjønnsforskning utgis av
KILDEN Informasjonssenter for kjønnsforskning

TIDSSKRIFT FOR KJØNNSFORSKNING UTGIS AV
KILDEN INFORMASJONSSENTER FOR KJØNNSFORSKNING

ANSVARLIG REDAKTØR: Jorun Solheim

REDAKTØR: Åse Røthing

REDAKSJONSSEKRETÆR: Toril Enger

REDAKSJONSRÅD:

Agnes Andenæs

Norman Andersen

Pål Bjørby

Haldis Haukanes

Anne Hellum

Lise Widding Isaksen

Knut Kolnár

Vivian Lagesen

Jørgen Lorentzen

Nina Lykke

Toril Moi

Anne Marit Myrstad

Inger Nordal

Bente Rosenbeck

Anka Ryall

Knut Holtan Sørensen

Halldis Valestrand

Karin Widerberg

SETTING: Helene Langsether

DESIGN: Terese Moe Leiner

TRYKK: Lobo Media

ISSN: 0809-6341

Tidsskrift for kjønnsforskning er referee-basert og kommer ut fire ganger i året
Abonnementspris: institusjoner kr 550, privatpersoner kr 400, studenter kr 200
Løssalgspris pr. nummer: kr. 125 pluss porto

REDAKSJONENS ADRESSE:

KILDEN

Holbergs gt. 1

0166 Oslo

<http://kilden.forskningsradet.no>

post@kilden.forskningsradet.no

Tlf. 22 03 80 80

Vil du abonnere? Henvend deg til:
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Ønsker du å skrive i Tidsskrift for kjønnsforskning?
Kontakt redaksjonen:
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no

Forsidebilde:

© Andrew Stuart/TSPL/Scanpix

Innhold

ARTIKLER

- 5 Hedda Høgåsen-Hallesby ★ Carmens performative hevn
- 20 Hilde Bondevik ★ Sfinksen på San Michele – om kjønn og medisin hos Axel Munthe
- 37 Ingunn Eriksen ★ Mannlig kjærlighet i endring: Intime mannlige vennskap i amerikansk litteratur
- 52 Stine Helena Svendsen ★ Familiesnakk i amerikansk presidentretorikk
- 68 Hilde Lidén ★ Mellom likestillingspolitikk og innvandringskontroll

KOMMENTAR

- 83 Tone Linn Wærstad ★ Muslimske innvandrerkvinner rett til skilsmisse

BOKANMELDELSER

- 97 Lissa Nordin: *Man ska ju vara två – Män och kärlekslängtan i norrländsk glesbygd* ★
Omtale ved Dag Stenvoll

- 101 NYTT FRA FOKK

Kjære leser!

Tidsskrift for kjønnsforskning kommer denne gang med et åpent nummer. Det betyr at vi ikke kan peke på en felles tematikk som forener de ulike artiklene. Ikke desto mindre finnes det noen interessante fellestrekk ved flere av bidragene som det kan være et poeng å framheve. For det første er tekstene i dette nummeret i overveiende grad skrevet av humanister, eller i det minste av folk som henter sitt stoff fra det vi vanligvis forbinder med humaniora – kunst, litteratur, språk og media. Som redaktører synes vi dette er et gledelig tegn i tiden. Mye av den akademiske offentligheten innenfor norsk kjønnsforskning har i de seinere årene vært preget av samfunnsvitenskapelige temaer og problemstillinger, eller av mer abstrakte teoretisk-filosofiske grunnlags-spørsmål. Det har vært langt færre stemmer som har tatt utgangspunkt i et mer spesifikt kulturelt tekstmateriale – på tross av flere tiår med «kulturell vending» og fokus på symbolske meningskonstruksjoner. I dette nummeret får vi imidlertid presentert konkrete kulturanalyser med utgangspunkt i fenomener som opera, en sosietetsleges memoarer, amerikanske 1800-tallsromaner, og retorikken i amerikanske presidentvalgkamper – ved siden av en artikkel og en kommentar om ekteskap i en flerkulturell kontekst som også i høy grad vektlegger en kulturell meningsdimensjon.

Vi vet ikke om dette er uttrykk for en ny trend. Men som vi tidligere har pekt på i denne spalten, har dagens kjønnsforskningsfelt forlenget vokst seg både stort og

mangfoldig. En del av dette mangfoldet er også et *sjangermangfold*; det handler om ulike fagtradisjoner, med forskjellige konvensjoner når det gjelder språk og teoretiske innfallsvinkler, og med ulik type empirisk tilfang og grunnlagsmateriale. Ikke minst det siste er etter vårt syn et hovedpoeng. Noe av det som tildels ble glemt i den generelle rusen som etterhvert fikk navnet poststrukturalisme, var at *tekst* ikke bare handler om teori, men også i høyeste grad om empiri – i betydningen «fortellinger (s)om virkelighet». Og i denne sammenheng er den litterært skrevne teksten, eller mer generelt det medialt framførte uttrykket, av en annen karakter enn for eksempel intervjuet, observasjonen eller spørreskjemaet. Det dreier seg om kulturelle uttrykk som allerede er innskrevet i bestemte meningssammenhenger, og som i en viss forstand derfor må «dobbelthetles».

Slike tekstuelle eller medierte uttrykksformer gir derfor også andre muligheter for kunnskap om kjønn. Og de innbyr – kanskje? – også til andre former for teoretisk tilnærming og framstillingsform. Det som har slått oss som redaktører, er i hvert fall hvordan mange av dette nummerets bidrag nærmer seg det essayistiske i formen, hvor den teoretiske utlegningen langt på vei ligger implisitt i selve beskrivelsen av «stoffet». Dette gjør også at framstillingen blir mer personlig i uttrykket – noe vi må tilstå at vi har en viss forkjærlighet for.

Det andre fellestrekket vi ønsker å framheve, er at de fleste forfatterne i dette

nummeret er svært unge forskere. Tre av bidragene er basert på master- eller hovedfagsoppgaver, og to av forfatterne har nylig avsluttet doktorgrad eller profesjonsstudium. I tillegg til at det alltid er spennende med nye stemmer innen kjønnsforskningsfeltet, synes vi at det er all grunn til å merke seg den faglige selvstendighet og suverenitet som gjennomgående preger artiklene, både når det gjelder teoretisk refleksjon og framstillingsform. Hvis dette er representativt for en ny generasjon kjønnsforskere, er det all grunn til å glede seg.

Det siste mulige fellestrekket vi kunne trekke fram, er at tre av seks artikler henter sitt empiriske fokus fra siste halvdel av 1800-tallet – henholdsvis i Europa og Nord-Amerika. Dette er en særdeles interessant brytningstid når det gjelder utformingen av moderne kjønns- og seksualitetsforståelser, hvor idealet om den heteroseksuelle kjernefamilien som norm både styrkes og utfordres, og hvor forestillinger om både kvinnelighet og mannlighet er i støpeskjeen. Dette *kulturhistoriske blikket* har etter vårt skjønn lenge vært fraværende innen norsk kjønnsforskning – hvis vi ser bort fra rent faginterne debatter. I denne forstand representerer dette nummeret derfor også en viktig påminnelse om betydningen av historisk refleksjon og bevissthet når det gjelder forståelsen av kjønnsrelasjonenes konstruksjon og foranderlighet.

*

I nummerets første artikkel tar Hedda Høgåsen-Hallesby oss med inn i operaens verden. Hun skriver om sigøynerkvinnen Carmen i Bizets opera fra 1875 og diskuterer hvordan Carmen gjennom samspillet av sceniske, musikalske og dramatiske virkemidler konstrueres som stereotypien «den Andre». Høgåsen-Hallesby argumenterer for at operasjangerens særpreg gjør at spørsmål om makt, kjønn og representasjon er langt mer komplekst enn det ved første øyekast

kan se ut som. Inspirert av blant annet Judith Butlers teorier om kjønnsperformativitet og Homi Bhabhas forståelse av performativitet i en kolonial kontekst, diskuterer hun både Carmenfigurens flertydighet og operasjangerens muligheter og særpreg og hevder avslutningsvis at operaformens performative grunnprinsipp, slik det kommer til uttrykk gjennom scenisk uttrykk og musikalsk karakterisering, både kan konstruere, opprettholde og demtere kjønnete stereotyper.

Hilde Bondevik diskuterer i sin artikkel forholdet mellom kjønn og medisin, med spesiell vekt på forholdet mellom motediagnoser og kjønnsidentitet. Utgangspunktet for diskusjonene er *Boken om San Michele* – memoarene til den svenske mote- og sosietetslegen Axel Munthe, som ble utgitt på engelsk i 1929 og som i dag kan leses på over femti språk. Boken handler mye om sykdom og død, men Bondeviks fokus er hvordan den på ulike måter gjenspeiler tidsånden på slutten av 1800-tallet, ikke minst med hensyn til forestillinger om femininitet og maskulinitet. Munthe befant seg i en tid hvor det «viktoriaanske» kvinneideal, slik det uttrykte seg innenfor de høyere sosiale klassene, tilsa at kvinnen skulle være føyeelig, ettergivende, lydig og medgjørilig, men også forfinet, ren og plettfri, og selvsagt hundre prosent viet den hjemlige sfære. Bondevik viser blant annet hvordan kvinnene som kom til doktor Munthe, kunne få sin kvinnelighet bekreftet dersom de fikk og underkastet seg sykdomsdiagnoser som var ettertraktet blant datidens kvinner fra høyere sosiale lag.

Ingunn Eriksens artikkel skriver seg inn i samme tidsepoke som de to foregående artiklene, men hennes materiale er til forskjell fra de andre hentet fra Amerika, ikke Europa. Med utgangspunkt i en novelle og to romaner fra henholdsvis 1869, 1890 og 1928, diskuterer hun hva som skjedde med nærheten mellom menn i denne perioden og hvordan

endringene kan forstås i sammenheng med endringer i mannligsidealer i samme periode. De tre tekstene, som alle ble svært populære med en gang de kom ut, representerer forskjellige perspektiver både når det gjelder tid, sted, klasse og etnisitet. Samtidig har de det til felles at de beskriver intime vennskap mellom menn i Nord-Amerika til dels før institusjonaliseringen av moderne seksualitetskategorier. Eriksen argumenterer for at framveksten av homofobi ikke alene kan forklare at romantiske vennskap mellom to av samme kjønn ble sjeldnere i løpet av siste halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, og peker på andre mulige forklaringer.

I Stine Helena Svendsens artikkel befinner vi oss fortsatt i Amerika, nærmere bestemt USA, men denne gangen i vår egen tid. Svendsen hevder at «familiesnakk» har fått økt betydning i amerikansk presidentretorikk etter at familieverdier for alvor ble satt på den politiske dagsorden på 1980-tallet. På denne bakgrunn diskuterer hun selvpresentasjonene til Al Gore og George Bush i valgkampen i 2000, med fokus på hvordan de snakker om egen familie og familie som politisk tema, og setter dette i kontrast til sider ved Bill Clintons familiesnakk og den omfattende Lewinsky-skandalen. Med utgangspunkt i dette materialet argumenterer Svendsen for at kjønnets selvpresentasjon knyttet til familie og familiens symbolske posisjon kan brukes som rammeverk for forhandlinger om presidentmakt. Hun konkluderer med at presidentens «familiesnakk» kan leses som et retorisk rammeverk der autoritet og makt forhandles i et kjønnets språk og peker samtidig på at disse mekanismene ser ut til å underbygge hvit, heteronormativ maskulinitet som grunnlag for presidents autoritet.

I nummerets avsluttende artikkel tar Hilde Lidén opp en del dilemmaer når det gjelder myndighetenes regulering av trans-

nasjonale ekteskap. Hennes fokus er den såkalte «mishandlingsparagrafen» i utlendingsloven, som har til hensikt å beskytte ikke-norske ektefeller som utsettes for mishandling i ekteskapet. Med utgangspunkt i to eksempler viser Lidén hvordan myndighetenes forvaltning av denne lovparagrafen bygger på implisitte forestillinger om transnasjonale ekteskap, og ikke minst på forestillinger om de kvinner som inngår i slike ekteskap. Lidén peker blant annet på at mishandlingsparagrafen implisitt forutsetter et familiearrangement som tilsvarer norske kjernefamilieidealer, og at kvinnene som søker om opphold etter mishandlingsparagrafen må framstå som «offer» på riktig måte. Kvinner som framstår som «for» ressurssterke eller som ikke har utholdt tilstrekkelig mishandling i ekteskapet de har trådt ut av, kan derfor risikere å få avslag på sin sine søknader.

En beslektet problematikk behandles i dette nummerets avsluttende kommentartikkel. Her diskuterer Tone Linn Wærstad muslimske kvinners rett til skilsmisse i Norge, med utgangspunkt i sin spesialoppgave i jus. Wærstad har intervjuet ti muslimske kvinner som har skilt seg mot ektemannens vilje, og viser hvordan ulike normer fra forskjellige rettslige tradisjoner får praktisk betydning for dem. Både ifølge norsk lov og FNs kvinnekonvensjon er norske myndigheter forpliktet til å sikre alle lik tilgang til skilsmisse både formelt og i praksis. Wærstad stiller imidlertid spørsmål ved om garantiene i norsk rett i praksis gjelder for muslimske kvinner i Norge, og viser hvordan kvinnene hun intervjuet på ulike måter må forholde seg til og forhandle sine muligheter og rettigheter både i forhold til islamsk familierett og uformelle sosiale normer i sine omgivelser.

Jorun Solheim
Åse Røthing

AV HEDDA HØGÅSEN-HALLESBY

Carmens performative hevn

Carmenfiguren i Bizets opera er en demonstrativ opprører som nærmest rituelt drepes i siste scene. Samtidig innehar Carmen en kraft som gjør at vi tørker av henne blodsølet og lar henne igjen tre inn i rampelyset, gang etter gang. Hva er det egentlig med henne? Har hun en plass i operaens gravkammer med døde kvinner – eller nekter hun å la seg innordne, også der? Denne artikkelen utforsker Carmenfigurens posisjon som «Den andre» og operasjangerens konsekvenser for denne stereotypien.

Jeg vil skrive om Carmen. Jeg vil skrive om den trassige, uskikkelige, forferdelige og forrykende sigøynerkvinnen i Bizets kanoniserte opera fra 1875. Hun som gang etter gang ikke bare forfører soldaten Don José, men også oss som operapublikum. Som kveld etter kveld framfører sitt fargesprakende show og som dør til applausen fra tyrefekterarenaen i siste scene. Hvorfor Carmen? For det første fordi jeg selv er fascinert av og i nesegrus beundring for denne kvinnen. For det andre fordi jeg sitter igjen med et tvingende spørsmål etter teppefall: Hvilke konsekvenser får det at denne kvinnen framstilles i operasjangeren? Å komme nærmere et svar på dette, er målet med denne artikkelen.¹

I artikkelens første del diskuterer jeg hvordan Carmen gjennom samspillet av sceniske, musikalske og dramatiske virkemidler konstrueres som stereotypen «Den andre». På bakgrunn av likhetene mellom opera og film i det integrerte samspillet av ulike medier velger jeg å bruke perspektiver fra filmteori i denne analysen. I artikkelens siste del diskuterer jeg hvilke konsekvenser det får at «Den andre» framstilles på en operascene. Tesen er at vi gjennom Carmenfiguren kan avdekke hvordan operasjangeren som en utpreget performativ kunstart, får avgjørende betydning for det som i utgangspunktet kan virke som fikserte stereotyper. For å underbygge denne påstanden benytter jeg perspektiver fra flere teoridannelser. Blant annet utgjør Judith Butlers teorier om kjønnsperformativitet et viktig utgangspunkt, sammen med Homi Bhabhas forståelse av performativitet i en kolonial kontekst. Jeg vil derfor komme inn på flere ulike former for performativitet: slik vi finner den gjennom utøvende musikk og sceniske uttrykksformer i opera, og slik den opptrer gjennom spill med identitetskonstruksjoner utenfor operascenen. Min påstand er likevel at disse nivåene har klare forbindelser, noe Carmenfiguren kan hjelpe oss å få øye på.

Carmen i kontekst

Bizets *Carmen* bygger på en novelle av Prosper Mérimée. Vi får møte den unge ser sjanten Don José som trollbindes av sigøynerkvinnen Carmen – demonen, som han kaller henne selv. På grunn av den kraftige tiltrekningen mot denne kvinnen, deserterer José og blir smugler for å være sammen med Carmen. Med det svikter han sin døende mor og hennes ønske om ekteskap mellom ham og den dydige Micaëla. Carmen går fort lei av José og forelsker seg i den selvsikre toreadoren Escamillo. Dette gjør José gal av sjalusi. Han dreper henne utenfor tyrefekterarenaen, der Escamillo samtidig overviner oksen.

Carmenskikkelsen har blitt en yndet figur for feministiske lesninger.² Årsaken til det ligger i en kombinasjon av fascinasjonen for Carmens trassighet og hennes krav om å få være – eller kanskje vi skal si *utøve* – kvinne på den måten hun vil. Carmen er en kvinne i en maktposisjon. Samtidig har den feministiske interessen for Carmen også bakgrunn i det faktum at denne provoserende kvinnen må drepes før freden kan gjenopprettes. I likhet med tyrefektingen, er det noe rituelt over den bestialske handlingen den desperate José utfører. Ofringen av Carmen framstilles som en nødvendighet.

Min påstand er at operasjangerens særegenheter gjør spørsmålet om makt, kjønn og representasjon mer komplekst enn det i begynnelsen kan virke som. Opera er bygget opp av en kombinasjon av auditive, dramatiske og visuelle virkemidler. Det er en hybrid kunstform der det vi ser påvirkes av det vi hører, og det vi hører stimulerer hva vi ser og hvordan vi ser det. I denne sammensatte formen ligger det performative som et grunnprinsipp. Ikke bare er sjangeren avhengig av scenisk framføring av en tekst (librettoen), men også av dans, i tillegg til vokal og instrumental musikkutøvelse. Slik skiller den seg

fra det talte dramaet. Når vi går inn i opera-huset, tillater vi oss å bli forført inn i en verden der musikken konstituerer virkeligheten og der kommunikasjonen skjer gjennom sang.

Samtidig har operaens verden klare forbindelser til den verdenen som finnes utenfor operahuset. Fra sjangerens fødsel ved inngangen til 1600-tallet, har operascenen blitt brukt som en arena for maktkamper og som seismolog for dominerende spenninger i samfunnet. Det gjelder også det fenomenet Edward Said har definert som orientalisme (1978). Den eskalerende europeiske koloniseringen gjennom det nittende århundret resulterte i en særegen interesse for Orienten, blant annet uttrykt i ulike akademiske disipliner. Ifølge Said hang denne interessen nært sammen med et ønske om å kontrollere Orienten. Med makt til å framstille og presentere hadde man også makt til å styre og regjere. Represantasjonen av Orienten fikk også utslag i ulike kunstuttrykk: fra Victor Hugos beskrivelser i *Les Orientales* (1829) til den franske malerens Jean-Léon Gérômes koloristiske orientalske motiver.

Opera var intet unntak fra denne orientalistiske tendensen.³ En viktig årsak var antakelig muligheten for å utnytte musikalske og sceniske virkemidler i portretteringen av fjerne verdensområder og folkeslag. Orienten var fargerik, fascinerende og fryktinngytende fremmed. Operasjangeren og framstillingene av Orienten har derfor et fellespunkt i det at begge oppfordrer til en tiltrekkende flukt inn i en annen verden.

«Den andre» av tredje grad

Orientalisme uttrykt i opera henger nært sammen med en generell musikalsk eksotisme som gjør seg gjeldende allerede fra slutten av 1700-tallet. Etter Napoleons egyptiske ekspedisjon og spesielt etter den franske erobringen av Algerie rundt 1830, florerte

eksotiske «fremmede» elementer i europeisk musikk. På operascenen kunne denne musikken særlig høres i forbindelse med framstillinger av den orientalske kvinnen. Et kjent plot er historien om den vestlige mannens møte med denne eksotiske, mørke kvinneskikkelsen. I tillegg til i Bizets *Carmen*, finner vi det blant annet i Verdis *Aida* (1871); Saint-Saëns *Samson et Dalila* (1877) og Puccinis *Madame Butterfly* (1904).

Et naturlig spørsmål er hvorvidt Carmenskikkelsen er en orientaler. Bizets opera utspiller seg i det spanske Sevilla, men er skrevet av en fransk komponist. Teksten er skrevet av de franske librettistene Henri Meilhac og Ludovic Halévy. Da *Carmen* hadde premiere ved Opéra Comique i Paris 3. mars 1875, fikk et fransk publikum se en del av Europa som ikke ble regnet med som en del av det utviklede og siviliserte. Franske orientalistisk tilskrev Spania de samme kvaliteter som hele Midtøsten – ugjennomtrengelig, overdådig og barbarisk. Dette var blant annet på grunn av de mauriske elementene i den spanske kultur. For eksempel skriver Victor Hugo i forordet til diktsamlingen *Les Orientales* om hvordan Spania ble ansett som en del av Orienten og halvt afrikansk. Det eksotiske inntrykket av *Carmen* kommer også fram av Friedrich Nietzsches kommentarer til operaen:

This music is cheerful, but not in a French or German way. Its cheerfulness is African; fate hangs over it; its happiness is brief, sudden, without pardon [...] And how soothingly the Moorish dance speaks to us? How even our insatiability for once gets to know satiety in this lascivious melancholy! (1967 [1888]:158)

I tillegg til å opptre i det mystiske Spania, er *Carmen* sigøyner. Sigøynerne ble regnet inn

under samlebetegnelsen orientaler. Man antok at de ankom Europa fra Midtøsten via Egypt, et land som sto sentralt i det nittende århundrets orientalistiske fantasier.⁴ Innenfor Frankrikes grenser var det gjerne to grupper som fikk stempelet orientaler: sigøynere og jøder.⁵ Sigøynerne var orientaler som hadde «invadert» hjemlandet. Denne nærheten gjorde sigøyneren til en mer tvetydig orientaler, men samtidig farligere enn den orientaleren som befant seg «på sin rette plass» (Brown 2000:124).

Carmen er ikke bare av en annen rase; sigøyneren Carmen i det eksotiske Spania jobber på en sigarfabrikk. Hun er en del av en underklasse, der smuglervirksomhet, prostitusjon, vold og knivtrekking framstilles som en del av hverdagen. Hennes klassetilhørighet gjenspeiles også i den musikalske karakteriseringen. Uttrykksmidlene Bizet tillegger Carmenfiguren, skiller seg nesten konsekvent fra Opéra-comiques ordinære musikalske språk. Hennes kabaretaktige sang- og dansenumre var ikke «virkelige» ytringer i denne sceniske konteksten. Derimot låt de som hentet ut fra den parisiske kabaretsenen. For det borgerlige publikum representerte populærkulturen de lavere klassers kulturelle forurensning. Opéra-comique som institusjon skulle være et alternativ til denne nedrige underholdningen. Bizet spilte derfor på spenninger innen den franske underholdningsverdenen for å danne bildet av Carmen som en representant for en underklasse som ikke hørte hjemme på operascenen (McClary 1992).

Mot slutten av det nittende århundret finner vi en rekke eksempler på at forestillingene om kvinnen og den ikke-vestlige verden går over i hverandre og danner ett fremmedbilde – én Annen. I likhet med kvinnen ble Orientens innbyggere betraktet som motsetningen av den vestlige mannens selvopfatning, som mystiske, sensuelle, irrasjonelle og truende (Showalter 1991; McClintock 1995). Dette

førte til en femininisering av Orienten og dens innbyggere; samtidig ble det eksotiske og fremmede ved kvinnen framhevet.⁶

Sigmund Freuds omtale av kvinnens seksualitet som psykologiens mørke kontinent, vitner om hvordan bildet av den kvinnelige seksualiteten ble bundet opp mot samtidas kolonialisme (Freud 1978 [1926]). Gjennom denne metaforen kommer den komplekse historiske sammenblanding av kategoriene rase og kjønn til syne; i den finnes en usedvanlig kondensering av motivene som forbinder mannens oppfatning av kvinnen og kolonialistens oppfatning av «svarthet».⁷ I likhet med Orienten ble kvinners seksualitet betraktet som noe fremmed og uutforsket. Som etter imperialistiske prinsipper måtte hennes kropp og seksualitet oppdages og erobres.⁸ Resultatet av denne sammenfletningen ble en dobling av «Den andres» annethet. Den orientalske kvinnen framsto som selve innbegrepet av den fremmedheten som måtte styres og kontrolleres, noe Bizets opera eksemplifiserer. Gjennom sin posisjon som «kabaretartist» og arbeider, er Carmenfiguren i tillegg en fremmed i sjangeren hun presenteres i og for det publikummet hun på 1870-tallet ble presentert for: hun representerer også underklassens radikale annethet. På denne måten kan hun kalles den «Andre» av tredje grad, en sterk stereotypi av fremmedhet, der seksualiteten fungerer som en viktig grensemarkør.

Jeg vil gå konstruksjonen av denne «Andre» nærmere etter i sømmene. Det vil jeg gjøre gjennom å undersøke hvordan operasjangeren, gjennom lyd og visuelle uttrykk i samspill, forteller publikum hvem de skal identifisere seg med. Et tydelig eksempel på dette er scenen der Carmen gjør sin entré første gang. Både publikum og Sevillas mannlige befolkning venter da spent på å få et glimt av sigarfabrikkens kvinnelige arbeidere, og midt iblant dem, selveste Carmen.

Blikket

Det første vi møter når teppet går opp for Bizets opera, er representanter for Sevillas militærgarde. Soldatene fordriver tiden med å se på og kommentere de rare menneskene de ser omkring seg. Slik presenteres *blikket* med en gang, og i denne operaen spiller blikket en viktig rolle. I tillegg til publikums blikk mot scenen, forgår det en betraktende virksomhet også på selve operascenen. Sammen med den musikalske karakteriseringen, styrer den sceniske betraktningsvirksomheten publikums oppmerksomhet.

Operaens forspill er nærmest en medley av Bizets mest «eksotiske» musikk, den som karakteriserer sigøyerne og det spanske. Disse melodiene, som for eksempel Escamillos toreadorsang, er antakelig de vi husker best fra *Carmen*. Etter forspillet løftes scene-teppet, og vi får se at soldatene ser. Kommentarene deres kombinert med det musikalske språket de følges av, understreker distansen til det noe glorete «Spania» vi ble presentert for i forspillet. Soldatenes musikk er nærmest umerkelig, normal og «europeisk». Musikologen Susan McClary påpeker at hadde det ikke stått «På en offentlig plass i Sevilla» i programmet, kunne vi ut fra musikken antatt at vi befant oss på en parisisk boulevard; dette er musikk i datidas franske stil (McClary 1992:67). Soldatene låter som «oss» – som kjent, fransk Opéra-comique. Det er derfor grunn til å tro at datidas publikum identifiserte seg med de betraktende soldatene og ikke med raringene i Sevillas gater. Slik brukes musikken som en identitetsmarkør og en kilde til definisjonsmakt.

Plutselig skjer det noe nytt. Soldatenes trivelige kor i B-dur går over i a-moll, og et fallende tema, karakterisert av halvtonetrinn, spilles i strykere. Micaëla kommer til syne. «Se på den jenta,» kommanderer en av soldatene. Blikket vendes fra den rare folkegrup-

pen over på kvinnen.

I *Carmen* brukes halvtonetrinnene til å presentere både kvinnen og orientaleren. Tradisjonelt har halvtonetrinnene, eller kromatikken, blitt brukt til å skape spenning, framstille fare eller det begjærlige. I motsetning til heltonetrinnene, oppfattes halvtonetrinnene ofte som ustabile og fremmede. Allerede i det syttende århundret beskrev musikkteoretikeren Charles Butler kromatikken som et uttrykk for det kvinnelige, det kroppslige og det eksotiske (Austern 1998:41). I vestlig musikkultur er det derfor en tradisjon for å framstille kvinnen, kroppen og Orienten som noe musikalsk ustabil, ukontrollerbart og fremmed.

Rollefiguren Micaëla finnes ikke i Mérimées novelle, men ble innført i opera-versjonen for å gjøre det hele mer spiselig for Opéra-Comiques publikum (McClary 1992:20). Antagelig var funksjonen av denne innføringen snarere at Carmens særegenheter kom enda tydeligere fram. Micaëla representerer et borgerlig, feminint ideal og de stereotype kvinnerollene som vanligvis frekventerte den samme scenen. Hun får etter hvert all vår sympati og er «en av Oss». Likevel akkompagneres hennes første entré av et tema karakterisert av halvtonetrinn – et tema som vitner om at i dette verket er kvinnen per definisjon den dissonante «Andre». Kvinnen er et fremmedelement som både skaper spenning i handlingen og spenning musikalsk. Dette bekreftes i scenen ved sigarfabrikken i *Carmens* første akt.

I det nittende århundret ble tobakksrøyk ansett for å være upassende for en kvinne; det var noe prostituerte brukte for å annonsere sin virksomhet. Assosiasjonene ble knyttet til det rebelske, til seksuell nytelse og til velvilige kvinner fra de lavere klasser (Hutcheon og Hutcheon 1996). Ikke bare røyker Carmen og hennes kollegaer selv, de produserer også sigarettene. I tillegg var sigarfabrikkens

kvinnelige arbeidere delvis avkledd under arbeidet i sommervarmen, noe som gjorde fabrikkområdet til et forbudt område for menn. Innhylling i en tåke av sydlandsk varme og seksuell spenning må denne sigarfabrikken ha framstått som et konglomerat av «annethet». Om fabrikkens gjerdet utelukket kontakt med kvinnene, var det likevel ingenting som hindret mannen i å se når de kom ut fra fabrikken. Mannskoret i operaen klatrer opp i fabrikkgjerdene og trykker seg inntil. Forventningen stiger.

Blikket på kvinnen som ble presentert i Micaëlas entré, bekreftes i scenen ved sigarfabrikken. Uten nødvendigvis å være det bevisst går publikum derfor inn i den dramatiske handlingen med et perspektiv på de kvinnelige rollefigurene som de «Andre». Legitimeringen av et distansert syn på den kvinnelige «Andre» underbygges også i Bizets musikk. De mannlige betrakterne låter kjent og blir våre transparente stand-ins. Vi ser forbi dem og mot det de ser på – «Den andre» – som også låter annerledes.

Med bakgrunn i samspillet av ulike medier, kan det være fruktbart å bruke filmteori på opera. Samtidig utgjør den ulike hierarkiske ordningen av tekst, lyd og bilde en viktig forskjell mellom de to sjangrene.⁹ Som jeg vil komme tilbake til, får musikkens og den operatiske stemmens særegne betydning i opera avgjørende konsekvenser for blant annet identifiseringsprosesser og formidlingen av maktposisjoner. Teorier som bygger på film, må derfor brukes med forsiktighet på opera. Det gjelder også teorier omkring konstruksjonen av det «mannlige blikket», slik det blant annet ble utviklet av Laura Mulvey. Etter at hennes hyppig siterte artikkel «Visual Pleasure and Narrative Cinema» første gang ble utgitt i 1975, har det nærmest gått sport i å kritisere hennes binære blikkteori og strukturelle betraktningssmåte. Når jeg likevel velger å bruke Mulveys teorier som et utgangspunkt,

er det fordi disse både bekreftes og dementeres i Bizets opera. På den måten kan de bidra til å framheve operasjangerens særegenheter i identitetskonstruksjoner. *Carmen* viser at denne måten å analysere opera på, både kan være fruktbar og direkte feil.

Mulvey setter fokus på «the place of the look» som et avgjørende moment i film. Ved hjelp av elementer fra psykoanalytisk teori, hevder hun at kinopublikummet i møtet med objektet på lerretet, befinner seg i et stadig vekselspill mellom narsissistisk identifikasjon og erotisk voyeurisme, der individet oppnår seksuell tilfredsstillelse gjennom observasjon. Blant annet bruker Mulvey Jacques Lacans «mirror stage» i sin analyse av hvordan menn i film konstitueres som figurer vi skal identifisere oss med, som det idealiserte bildet barnet ser av seg selv i speilet, og som det resten av sitt liv vil prøve å leve opp til.¹⁰ Kvinnen blir derimot et objekt for det erotiske blikket, for «skopofilia», en term hun låner fra Freuds teori om fetisjen (Freud 1977 [1905]:70). Det bestemmende mannlige blikket projiserer sine fantasier over på det kvinnelige objektet som da blir bærer, men ikke produsent av mening. Slik antyder kvinnekroppen i filmens verden en «to-be-looked-at-ness» og fungerer som et passivt «råmateriale» for den aktive, skapende mannen (Mulvey 1989:19).

Mulvey viser hvordan kameraets, tilskuernes og de mannlige rollefigurenes blikk forenes i den filmatiske fortellingen. Som et alternativ til kameraføringen, har man i opera det musikalske tonefølget, som henleder tilskuerens oppmerksomhet mot det aktuelle objektet og påvirker bildet vi danner oss av det. Den musikalske karakteriseringen smelter sammen med de mannlige rollefigurenes og operapublikummets blikk. I måten tilskuernes blikk mot scenen eller skjermen føres og formes, er det derfor klare likheter mellom opera og filmmediet. Videre viser Mulvey i sine filmanalyser at når både kame-

raet og de andre sceniske rollefigurene retter fokus mot den framstilte kvinnen, foregår det en simultan legitimering av vår betraktende aktivitet og av kvinnen som betraktningsobjekt. På samme måte legitimerer soldatene og den mannlige folkemassen på scenen betraktningen av kvinnen og «Den andre» i *Carmen*.

Slik Mulvey gjør i sin analyse, er det lett å konkludere med at den som sitter med kame-raet, den som representerer og som ser, står i en maktposisjon: at mannen er den aktive, skapende og kontrollerende, mens kvinnen blir den passive, undertrykte og kontrollerte. Dette enkle, dualistiske bildet blir vanskelig å opprettholde i møte med operasjangeren generelt og med *Carmen* spesielt.

synger om hvordan den tause mannen er bedre enn sjarmøren, forkaster hun demonstrativt kjønnskonsvensjoner som har fått domi-nere opp til vår tid. Ved å begjære begjæret i seg selv og ytre sine seksuelle behov, gjør denne sigøynerkvinnen krav på et mannlig privilegium. Dette må hun straffes for, og det andre aspektet ved Carmen, døden, kommer inn som et naturlig resultat av det første, hen-nes frigjorte og uttrykksfulle seksualitet.

Fra Carmen frimodig entrer scenen til José endelig får kuttet strupen hennes, er det liten tvil om hennes skjebne. I jubelen fra are-naen er det heller ingen som stiller spørsmål ved Carmens død. Hun er et fremmedelement som må fjernes. Ved å straffe Carmen for hen-

Som galle er kvinnen, så bitter; men to gode øyeblikk har hun; det ene er i sengen; det andre når hun er død.

Straffen

I epigrafen til Mérimées novelle om Carmen står det:

Som galle er kvinnen, så bitter; men to gode øyeblikk har hun; det ene er i sengen; det andre når hun er død. (Mérimée 1992)

Epigrafen peker på to viktige aspekter ved Carmenfiguren – hennes seksualitet og hennes død.

«L'amour est un oiseau rebelle», kjærlig-heten er som en rebelsk fugl, hevder Carmen i sin kjente Habañera. Carmen forkynner at det er friheten til å elske hva, hvem og når hun vil som gjelder. Carmen vil ikke forføres, hun vil selv forføre. Det er hun som vil ta initiativ overfor José. Når rollefiguren Carmen videre

nes brudd på spillereglene om oppførsel og normalitet, framsto disse reglene med tydeli-gere konturer og større styrke.

I sin artikkel peker Mulvey på hvordan det å straffe kvinnen har vært en måte å unnsnippe angsten for henne på (ofte eksemplifisert i *film noir*). Denne sadistiske løsningen går ut på å fastslå skyld, straffe den skyldige og slik gjenopprette kontrollen (Mulvey 1989:21f.). Det hele framstår som et slags narrativt rengjøringsprosjekt. En slik tanke-gang er også sentral i Catherine Cléments omstridte bok fra 1979, *Opéra, ou la défaite des femmes*. Clément mener hele operasjange-ren handler om å tilintetgjøre den kvinnelige protagonisten («the undoing of women») (1988). I likhet med Mulveys analyse av det kvinnelige objektet i film, baserer Cléments operaforolkning seg på at den kvinnelige rollefiguren er et forstyrrende element som

må fjernes før det er mulig å oppnå en stabil, narrativ avslutning. En annen likhet mellom Mulveys filmanalyser og Cléments opera-fortolkning er en dominerende kategorisk binaritet, som i møte med *Carmen* blir vanskelig å opprettholde. For eksempel unngår Clément å forholde seg til to grunnleggende aspekter i operasjangeren: det multimediale og det performative. Disse aspektene påvirker stereotypen «Den andre» i så høy grad at den nærmest dementeres, noe Carmenfiguren demonstrerer i den velkjente scenen der hun framfører sin Seguidilla.

Den performative Carmen

Vi møter Carmen utenfor sigarfabrikkens gjerder en varm ettermiddag. Stemningen er opphetet. Den famøse Carmen har havnet i en slåsskamp som endte med knivtrekking, og den lokale vaktstyrken har måttet gripe inn i en opphisset masse av kvinner. Sigarfabrikkens kvinnelige arbeidere, José og andre representanter fra Sevillas militærgardes venter nå spent på Carmens forklaring. Alles øyne er rettet mot henne. I stedet for å svare på korporalens tiltale, begynner Carmen å synge. Ikke meningsfylte ord, men innholds-løse «tralala».

José blir satt til å holde vakt over Carmen. Provosert og indignert over hennes oppførsel, forbyr han henne å snakke. Da reagerer Carmen på samme måte som overfor korporalen; hun begynner å synge – «tralala». Carmen setter showet sitt i gang og Seguidillaen begynner. Trass i at hun er fastbundet til en stol, klarer Carmen likevel å bevege hoftene til musikkens langsomme rytme. Ved hjelp av disse enkle «tralala»-ene, kombinert med en framføring av de sjeldne, klarer Carmen å unnslippe cella.

Slik jeg ser det, er Carmens «tralala» et sterkt performativt uttrykk. Det baserer seg på en forståelse av det performative som en

bevegelse vekk fra begreper og skrevne ord, til det iscenesatte og utspilte. I Carmens «tralala» går hun vekk fra begrepsinnholdet, hun iscenesetter handlingen non-verbalt, samtidig som hun retter fokuset mot sangen og framførelsen. Som tidligere nevnt er det performative et grunnprinsipp i opera. Sjangeren baserer seg på utøvende menneskekropper, iscenesettelser og spill på flere nivåer. Slik er Carmens «tralala» også et spill med operaens sjangerkonvensjoner som et sunget scenisk verk. For i likhet med operasjangeren er performativiteten også et grunnprinsipp ved Carmenfiguren. I det Sevilla vi blir introdusert for, er det hun som er kunstneren og regissøren. Carmen regisserer hvordan José skal løslate henne. Hun forteller José hvor han skal sitte og betrakte hennes forestilling, mens hun i mangel av kastanjetter knuser en tallerken og akkompagnerer seg selv på vei ut av arresten. Carmen opptrer alltid. Selv når hun synger sin sigøynermusikk, rører hun aldri en autentisitet som sigøynere. Denne musikken er en del av hennes retoriske repertoar, og hun tar den i bruk som om det var musikken til hennes kabaretnumre. I motsetning til operaens øvrige karakterer, som uten unntak ser ut til å holde seg til én musikalsk stil, behersker Carmen dem alle: hun synger duetter med tyrefekteren Escamillo, hun pludrer med sine sigøynervenner, samtidig som hun også behersker Josés mer høyverdige musikalske språk.

Det performative i Carmens ytringer skaper en grunnleggende tvetydighet i selve den dramatiske konstruksjonen. Gjennom hele stykket trer hun inn og ut av roller uten å indikere at den ene er mer autentisk enn den andre. Som José blir vi utsatt for hennes spill og kommer ikke bakenfor hennes forførende *persona*.

I Carmens framføringer og sanger er det snakk om et «spill i spillet». Dette fenomenet peker musikologen Carolyn Abbate på i sine

operafortolkninger. Hun skiller mellom den sangen de sceniske figurene ikke hører, og som kun fungerer som en type akkompagnement til deres virkelighet, og den de hører og kommenterer som sang (1991). I Carmen er dette skillet tydelig. De betraktende soldatenes sang i første akt er en nødvendig integrert del av den totale verdenen operaen presenterer oss for (slik filmmediet ikke kan skilles fra et kamera). Carmens «tralala» derimot, er sang kommentert og oppfattet som sang, selv i operaens verden. Dette kommer blant annet fram av korporalens svar til Carmen «jeg spurte om et svar, ikke en sang». Abbate omtaler dette spesielle fenomenet i opera for «phenomenal performance» (1991:85). Det er en type spill i spillet, eller sang i sangen, og fungerer kommenterende på de performative prosessene operasjangeren baserer seg på. Denne kommenteringen av formen gjennom innholdet kan minne om funksjonen av et brudd på den filmatiske tråden i film. Bruddet kan blant annet skje dersom en av karakterene anerkjenner kameraet. Det kan fungere kommenterende på filmsjangeren i seg selv, samtidig som det kan bevisstgjøre publikum på sin egen betraktende rolle. På den måten kan det brukes som et virkemiddel for å framheve blikkets rolle i konstruksjonen av kvinnen i film (Olin 2003:323f.). Min tese er at de performative prinsippene operasjangeren er basert på, kan få liknende konsekvenser for konstruksjoner av «Den andre» i opera.

Performativitetens omveltning

Både Sevilleas innbyggere og operaens publikum er klar over at Carmen er en iscenesetter. Carmen evner å spille *med* i ulike sosiale lag, men samtidig spille *mot* i forhold til kjønnsrollenes etablerte konvensjoner. Slik er denne rollefiguren med på å avdekke det sosiale spillet som operaen portretterer, og som 1870-tallets publikum antakelig kjente seg igjen i.

Carmens brudd på de kvinnelige spillereglene (slik de blant annet blir demonstrert av karakteren Micaëla), kombinert med hennes «spillet i spillet», gjør at vi som publikum også blir bevisst det faktum at hun utøver sitt kjønn og sin identitet.

På sin egen måte kan derfor Carmen-figuren tolkes som en demonstrator av Judith Butlers teori om kjønnsperformativitet. I boka *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* presenterte Butler forestillingen om kjønnskategoriens fundamentale performativitet, der kjønn tolkes som en performativ praksis i en sosial kontekst med sine på forhånd vedtatte direktiver (1999 [1990]). Handler vi feil i forhold til disse, må det straffes, noe Carmenskikkelsen får erfare. Ut fra denne forståelsen kan det ikke defineres noe opphav eller kilde til identiteten, intet autentisk kjønn – kun utøvelsen slik den tolkes innenfor den gitte kulturelle konteksten. Carmens måte å utøve kvinne på vakte oppmerksomhet, både blant publikum og de andre sceniske figurene.

I Butlers tese om performative kjønnsidentiteter hevder hun at det er det «ukorrekte» som kan avsløre systemet som oppfatningen av det «korrekte» bygger på. Som eksempler viser hun til «drag, cross-dressing, and the sexual stylization of butch/femme identities», altså det som parodierer sosialt forståelige kjønnskategorier som mann og kvinne, feminin og maskulin (1999:174). Gjennom det «ukorrekte» avslører drag måten kjønn (*gender*) blir appropriert, dramatisert, påkledd og utført. Det er en iscenesettelse av hvordan kjønnes ontologi er performativt konstituert (Butler 1999:23). I tillegg til å avdekke konstruksjonens tilblivelsesprosess, vil det å parodierte sitt kjønn, spille det «feil» eller overdrevent, avsløre mangelen på essens i konstruksjonen. Bruddene i iscenesettelsene vil derfor være en kilde til motstand og forandring.

Foto: ● Scanpix

Slik jeg ser det, kan Butlers teorier åpne opp for nye perspektiver på operasjangeren. Det avdekkes hvordan performativiteten kan virke subversivt, hvordan overdrivelsen, «spillet i spillet» og en bevissthet omkring spillreglene kan rokke ved stereotypier og sosiale konstruksjoner. Det er selvfølgelig snakk om to nivåer av iscenesettelse her: måten vi spiller roller i våre egne liv, og måten roller spilles på en konkret scene. Som iscenesettelser har de likevel berøringspunkter; det er heller ikke noe absolutt brudd mellom disse to nivåene (Schechner 2006). Abbates metafor «the stage world» peker mot at det også er en slags «virkelighet» vi ser på scenen; idet vi dras inn i operaens sceniske verden, suspenderer vi vår virkelighetsoppfatning og opplever operaens verden som «virkelig» (1991).

Gjennom sin performative væremåte innenfor en sjanger som bygger nettopp på performative prinsipper, kan Carmenfiguren bidra til å avdekke hvordan det vi oppfattet som autentisk – som en naturlig del av den verdenen vi blir presentert for – også er et spill. Carmenfigurens demonstrasjon av operasjangerens virkemidler, av musikalsk retorikk og performativ forførelse, kan avsløre hvordan de samme virkemidlene ble brukt til å framstille for eksempel den dydige Micaëlas akseptable femininitet. Konstruksjonene kan avsløres som konstruksjoner. Dersom identitet og kategorier framstilles som noe man utøver og som dermed kan endre seg underveis, må dette også få avgjørende konsekvenser for operaens konstruksjoner av stereotypien «Den andre».

Som nevnt inngår Carmenfiguren som en av de mange framstillingene av den *orientalske* kvinnen i kunstneriske uttrykk mot slutten av det nittende århundret. Disse framstillingene av den «doble Andre» bidro til å underbygge den vestlige overlegenhet og kontroll (Said 1978). Likvideringen av Carmen bekrefter dette. Samtidig vil en slik fortolk-

ning overse performativitetens potensial.

Butlers fokus på kjønnsperformativitet har likheter med litteraturteoretikeren Homi Bhabhas anvendelse av begrepet *mimicry* i en kolonial kontekst. På ulike måter peker de begge mot det performative som en potensiell og inverterende mulighet for kvinnen og orientaleren. Slik Butler ser performativiteten som et alternativ til å bryte ut av etablerte kjønnskategorier, mener Bhabha at *mimicry* (etterapning eller parodi) er det koloniale subjektets mulighet til å rokke ved maktstrukturene (Bhabha 1994). Gjennom orientalerens spill med, og parodi av, de koloniale rollene den vestlige konstruktøren tildeler, kan stabiliteten i stereotypiene benektes. Årsaken er at dette spillet avslører mangelen på essens bak representasjonene: «Mimicry conceals no presence or identity behind its mask» (Bhabha 1994:88). «The mimic man» mangler den autentisiteten konstruktøren prøver å gi orientaleren gjennom fiksering av identiteter i en stereotypiserende prosess. *Mimicry* er derfor tegnet på at denne prosessen er ute av kontroll; «Den andre» oppleves ikke lenger som autentisk.

Ovenfor ble blikkets rolle i framstillingen av «Den andre» i *Carmen* framhevet. Allerede i de første scenene ble publikum ført inn i operaens verden med et blikk formet av en kombinasjon av det visuelle inntrykket og den musikalske karakteriseringen – nærmest som en «operatisk kameraføring». Paradoksalt nok er det dette fokuserende blikket som gjør at det samme «operatiske kameraet» settes ut av spill. Nettopp i blikket, i «the spectacular resistance», finner Bhabha en mulighet for omvending av maktforholdet mellom Orient og Oksident (den vestlige verden) (1994:121). Blikket er også et sentralt premiss i Butlers tanke om hvordan dragshowet og spillet representerer en omvending. Det handler om å utnytte betraktningen, enten det er snakk om det mannlige blikket, den

koloniale overvåkingen eller publikums oppmerksomhet.

Når Carmenfiguren utnytter Josés og publikums blikk for å oppnå makt, demonstrerer hun en liknende omvendning av maktforhold. Hun bruker iscenesettelsen til å komme seg fri, og hun viser med sine provoserende og forførende «tralala» hvordan performativiteten kan bringe henne lengre enn alle andre retoriske grep. Denne scenen kan derfor sies å kommentere konsekvensene av operasjangerens performative grunnprinsipp i møte med ellers fikserte stereotypier. Like lite som José kan holde den performative Carmen fastlåst i arresten, kan operasjangeren framstille binære og fastlåste stereotypier. Som Carmen demonstrerer, blir ikke det betraktete objektet i opera bare en bærer av mening, slik Mulvey påsto (1989:19), hun blir også en overbevisende meningsproducent.

Bhabhas begrep om *mimicry* og Butlers forestilling om kjønnes performativitet bygger på komplekse teorier, og jeg vil ikke hevde at dette problemfritt kan overføres til opera. Likevel er det noe i Carmens Seguidilla som har overbevist meg om at den orientalske kvinnen på operascenen får en mulighet til å «svare tilbake» overfor sine konstruktører. Dette potensialet ligger da så og si innskrevet i tekst og komposisjon, men forløses i den performative utøvelsen. Det performative gjør det fikserte bevegelig og det autentiske til noe simulert (McKenzie 2001:18).¹¹ Dette tangerer Bhabhas påstand om de koloniale mulighet til motstand gjennom vestlig produserte tekster. Gjennom «spillet i spillet» og «sangen i sangen» gis den kvinnelige orientaleren en mulighet til å framheve de virkemidlene som konstruerer hennes «Annethet». Performativitetens potensielle maktomvendning trer enda klarere fram dersom vi vender fokuset fra det vi ser, til det vi hører.

Den syngende Andre

«Carmen, dersom jeg gir etter for deg, er jeg som en drunker!» innvender José midt i Carmens opptreden. Men publikum skjønner at han allerede er fortapt i hennes Seguidilla. Da José desperat prøver å få henne til å tie, innvender Carmen at hun ikke *snakker* til ham, hun bare *synger* for seg selv. Samtidig som Carmen da setter fokus på «spillet i spillet», demonstrerer hun det kanskje sterkeste performative maktmiddelet – et middel som er særegent for opera som scenisk kunstform: sangen.

Sangen er et mektig redskap for å forføre og fascinere. Møtet med den kraftfulle stemmen gjør at «Den andre» på operascenen vil kunne tre inn i en nærhet som truer med å dementere grunnlaget for denne stereotypien, nemlig distanseforholdet. Man kan kanskje si at sangen fjerner det mellomleddet som den «operatiske kameraføringen» representerte. Carmens innholdsløse «tralala» er derfor operaens mest meningsmettede ytring.

Som tidligere nevnt er det i det hele tatt grunn til å stille spørsmål ved hvor langt film-analogien kan trekkes inn i analysen av opera. Trass i likhetene er det også avgjørende forskjeller.¹² Gjennom kraften i det direkte møtet med den performative utfoldelsen, enten den er av vokal eller scenisk art, vil kvinneskikkelsene på operascenen framstå med en større grad av autonomi enn sine motstykker i de visuelle kunster. Den opptrente stemmen vil i tillegg gi dem en autoritet med dramatiske konsekvenser.

På grunn av sine overtredelser, musikalsk og moralsk, tvinges Carmen til stillhet; hun må dø før sceneteppet kan gå ned. Som nevnt mener Clément at det er dette operaformen til syvende og sist handler om: drapet på kvinnen og likvideringen av «Den andre» (1988). Clément frykter at operaens vakre musikalske materiale skal bidra til at publikum begjæ-

rer dette kvinnedrapet. Til grunn for denne frykten ligger en forestilling om at publikum ved hjelp av musikken vil sys fast til plottet på en måte som var intendert av den mannlige konstruktøren av operaen. Samtidig er det kanskje ikke plottet eller det visuelle bildet operapublikummet sys fast til, men den forførende operatiske stemmen?

Både José og publikum blir den svake part i møtet med Carmens «tralala» og kraftfulle stemme. Forsvarsmekanismene og rasjonaliteten må gi tapt. Stemmen hennes smyer seg inn og gjør ikke denne kvinnen til en fjern og distansert «Annen», men til en del av oss. I møtet med den forførende mezzo er det publikum som sitter igjen som passive objekter. Derfor kan det ikke være snakk om en ensidig og undertrykkende fetisjistisk «skopofilia»; tilskueren som *tilhører*, blir den underlegne i forhold til den mektige operatiske stemmen.

Abbate identifiserer et annet blikk på den operatiske kvinnen enn de blikkene jeg tidligere har vært inne på. Hun kaller dette blikket for: «the aural version of staring» (1993:254). Denne alternative «betraktningmåten» peker også på muligheten til å unnsnippe et fastfrosset representasjonsunivers, til å oppnå makt og beundring – *til å få en stemme*. Abbate mener den syngende kvinnen, gjennom sin kraftfulle stemme, gis en «authorial voice» (1993:228). Det er viktig å påpeke at det her er snakk om begrepet stemme på to ulike nivåer. Den metaforiske bruken av stemmebegrepet i kunstverket viser ofte til forfatterens eller konstruktørens stemme, til verkets styrende stemme, og må ikke forveksles med den konkrete, fysiske stemmen. Abbate hevder likevel at det finnes en forbindelse mellom disse to nivåene i den syngende stemmens performative aspekt. Ved å låne Roland Barthes' tanke om at den styrende stemmen flyttes fra forfatteren utenfor teksten til mange stemmer i selve teksten, viser hun at

den ledende stemmen i operasjangeren ikke nødvendigvis ligger hos den mannlige konstruktøren, men hos den kvinnelige utøveren. Abbate argumenterer for at dette aspektet må tas med i vurderingen når det er snakk om en musikalsk utøvelse (1993:235f.). Den fysiske stemmen blir samtidig den styrende og narrative stemmen: «the authorial voice». Slik, mener Abbate, bidrar operasjangeren til «the envoicing of women» (1993:258). Abbates bemerkning om hvordan «the performer» vil få en narrativ stemme, har klare likheter med performativitetens potensielle omvendning, slik vi finner den hos Butler og Bhabha. I alle tilfeller blir det utøvende og performative en mulighet til å rokke ved fastfrosede stereotypier.

Som Carmen demonstrerer med sine «tralala», kan den operatiske stemmen gjøre at den orientalske kvinnen på operascenen heller framstår som en autoritet enn som et offer, som en fascinerende person heller enn en stereotypi.¹³ Dette reiser selvfølgelig spørsmålet om hvorvidt «Den andre» i det hele tatt kan representeres på en operascene. Slik konstruksjonen av kjønn, rase og klasse i Bizets opera vitner om, kan operasjangerens deltagelse i det å opprettholde og forsterke eksisterende stereotypier vanskelig avvises. I samspillet mellom det visuelle og det auditive skapes representasjoner og stereotypier; samtidig er det nettopp dette samspillet som gir mulighet til å rive ned etablerte maktforhold med dobbel kraft. Når det gjelder framstillinger av den kvinnelige orientaleren på operascenen, er det derfor grunn til å tro at flere meningsnivåer kan opptre samtidig. En konsekvens av dette er at Mulveys binære blikkteori vanskelig lar seg forene med opera.

Operaformens performative grunnprinsipp, manifestert gjennom scenisk uttrykk og musikalsk karakterisering, kan både konstruere, opprettholde og dementere stereotypier. Denne hybride kunstformen produserer

nye hybrider: figurer som pendler mellom noe fjernt og eksotisk og noe nært og kjent. Dette demonstrerer den forrykende, trassige og radikale sigøynerkvinnen i Sevilla. Siden premieren i 1875 har hun kveld etter kveld fascinert nye publikummere som har gått ut av operasalen nesegruse av beundring. Den trassige Carmens endelige hevn er at hun tørker av seg blodsølet og reiser seg igjen til nye performative erobringer. Døden i siste scene er derfor ingen hindring for denne kvinnens levedyktighet. ★

Litteratur

- Abbate, Carolyn 1991. *Unsung Voices*. Princeton University Press, Princeton.
- Abbate, Carolyn 1993. Opera; or, the Envoicing of Women. I R. Solie (red.): *Musicology and Difference: Gender and Sexuality in Music Scholarship*. University of California Press, Berkeley.
- Austern, Linda 1998. 'Forreine Conceites and Wandering Devises': The Exotic, The Erotic and the Feminine. I J. Bellman (red.): *The Exotic in Western Music*. Northeastern University Press, Boston.
- Beizer, Janet 1994. *Ventriloquized Bodies: Narratives of Hysteria in Nineteenth Century France*. Cornell University Press, Ithaca.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. Routledge, London.
- Brown, Julie 2000. Bartók, the Gypsies and Hybridity in Music. I G. Brown og D. Hesmondhalgh (red.): *Western Music and Its Others: Difference, Representation, and Appropriation in Music*. University of California Press, Berkeley.
- Butler, Judith 1999 [1990]. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, London.
- Clément, Catherine 1988 [1979]. *Opera, or the Undoing of Women*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Doane, Mary Ann 1991. *Femmes Fatales: Feminism, Film Theory, Psychoanalysis*. Routledge, London.
- Freud, Sigmund 1977 [1905]. *On Sexuality: Three Essays on the theory of Sexuality and Other Works*. Penguin Books, London.
- Freud, Sigmund 1978 [1926]. The Question of Lay Analysis: Conversations with an Impartial Person. I S. Freud: *The Question of Lay Analysis: The Standard Edition*. W. W. Norton and Company, New York.
- Furman, Nelly 1988. The Language of Love in *Carmen*. I A. Groos og R. Parker (red.): *Reading Opera*. Princeton University Press, Princeton.
- Hulme, Peter 1985. Polytropic man: tropes of sexuality and mobility in early colonial discourse. I F. Barker mfl. (red.): *Europe and its Others: proceedings of the Essex Conference on the Sociology of Literature, July 1984*. University of Essex, Colchester.
- Hutcheon, Linda og Michael Hutcheon 1996. *Opera: desire, disease, death*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Høgåsen-Hallesby, Hedda 2006. *Frykt, fascinasjon og forførelse: fremstillinger av den orientalske kvinnen på 1870-tallets europeiske operascene*. Masteroppgave, Institutt for musikkvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Kolbjørnsen, Tone Kristine 1998. *Dansing i Hollywood: punktnedslag i filmmusikalens historie*. Doktoravhandling, Institutt for medievitenskap, Universitetet i Bergen.
- Lacan, Jacques 2003 [1949]. The Mirror Stage as Formative of the I Function, as Revealed in Psychoanalytic Experience. I L. Cahoon (red.): *From Modernism to Postmodernism*. Blackwell Publishing, Malden.
- MacKenzie, John M. 1995. *Orientalism: History, theory and the arts*. Manchester University Press, Manchester.
- McClary, Susan 1992. *Georges Bizet: Carmen*. Cambridge University Press, Cambridge.
- McClintock, Anne 1995. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. Routledge, London.
- McKenzie, Jon 2001. *Perform or Else: From Discipline to Performance*. Routledge, London.
- Mérimée, Prosper 1992 [1845]. *Carmen*. Norsk oversettelse: Marit Woltmann. Messel Forlag, Oslo.
- Mulvey, Laura 1989 [1975]. Visual Pleasure and Narrative Cinema. I L. Mulvey: *Visual and Other Pleasures*. Macmillan Press, Basingstoke.
- Nietzsche, Friedrich 1967 [1888]. *The Birth of Tragedy and The Case of Wagner*. Vintage Books, New York.
- Nochlin, Linda 1989. The Imaginary Orient. I L. Nochlin: *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-Century Art and Society*. Harper & Row, New York.
- Olin, Margaret 2003. Gaze. I R. Nelson og R. Stiff (red.): *Critical Terms for Art History*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Paglia, Camille 1994. *Gypsy Tigris: Carmen*. I C. Paglia: *Vamps & Tramps*. Vintage Books, New York.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. Vintage Books, New York.
- Said, Edward W. 1986 [1985]. *Orientalism Reconsidered*. I F. Barker mfl. (red.): *Literature, Politics and Theory: papers from the Essex conference, 1976-84*. Methuen London.
- Said, Edward W. 1993. *Culture and Imperialism*. Vintage Books, New York.
- Schechner, Richard 2006. *Performance Studies: An introduction*. Second edition. Routledge, New York og London.
- Shohat, Ella 1997 [1991]. Gender and Culture of Empire: Toward a Feminist Ethnography of the Cinema. I M. Bernstein og G. Studlar (red.): *Visions of the East: Orientalism in Film*. Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- Showalter, Elaine 1991. *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*. Bloomsbury, London.
- Thomsen, Bodil Marie 2005. Performative acts in *Medea* and *Dogville* and the sense of «realism» in new

media. I R. Gade og A. Jerslev (red): *Performative Realism*. Museum Tusculanum Press, København.

DVD-innspilling:

Carmen. Produksjon: BBC/Opus Arte (2003). Fra Glyndebourne Festival Opera (2003).

Noter

- 1 Artikkelen baserer seg på min masteroppgave i musikkvitenskap fra 2006 (Universitetet i Oslo).
- 2 Eksempler på feministiske lesninger av *Carmen* er Nelly Furman (1988), Camille Paglia (1994) og Susan McClary (1992).
- 3 Edward Said behandler selv orientalisme i operasjangeren på nittenhundretallet i *Culture & Imperialism* (1993). For orientalisme i andre kunstarter, se MacKenzie (1995) og Nochlin (1989).
- 4 Derav det engelske ordet *gypsy* (gresk: *gyphos*, spansk: *gitano*) (Brown 2000:123).
- 5 Det er interessant at i Merimées novelle, som Bizets opera bygger på, blir Carmen først tatt for å være jøde (1992:29).
- 6 Said beskriver denne prosessen: «The Orient was routinely described as feminine, its riches as fertile, its main symbols the sensual woman [and] the harem» (Said 1986:225).
- 7 Klasseforskjeller kan også legges til. Freud sammenlikner «races at a low level of civilization» med «the lower strata of civilized races» (1978:44).
- 8 Ella Shohat beskriver det slik: «she, as a metaphor for her land, becomes available for Western penetration and knowledge» (1997:33). Om forbindelsen mellom kvinnekroppen og koloniale territorier, se også Hulme (1985) og Beizer (1994). Beizer peker på hvordan kvinnekroppen har blitt knyttet opp mot det romlige og dermed lettere kan knyttes opp mot et fysisk eller imaginært sted (1994:66f.).
- 9 Filmmusikalen kan være et interessant unntak her, som kan sies å ligge nærmere opera. For filmmusikalens estetiske uttrykk, se Kolbjørnsen (1998).
- 10 Lacan beskriver dette i essayet: «The Mirror Stage as Formative of the I Function, as Revealed in Psychoanalytic Experience» (2003).
- 11 Om hvordan det performative drar oppmerksomheten mot destabilisering av dikotomier og stereotypier, se også Thomsen (2005).
- 12 Mary Ann Doane vektlegger tilstedeværelsen og nærværet som et sentralt skille mellom film og opera: «Opera activates the same signifying materials as the cinema – voice, music, mise-en-scène,

sound effects – but its major difference from filmic signification lies in its presence, its independence from technical reproducibility» (Doane 1991:139f.).

- 13 Det er interessant i den forbindelse at det etymologiske opphavet til ordet «person», det greske *persona*, kommer av *per sonara* som betegnet lyden gjennom en skuespillers maske. I den greske tragedien fikk figurene på scenen en identitet gjennom lyden som kom ut av masken de bar.

Carmen's performative revenge

This article discusses the Carmen character in the opera of Bizet (1875) in relation to aspects of gender, race and class. The first part examines the operatic construction of the stereotype «the Other» in *Carmen*, as the interaction of musical, dramatic and scenic effects. Due to the similarities of film and opera regarding the interaction of different medias, film theory is used to study the identification process at work in the opera. The latter part considers the function of «the Other» as presented in opera. Undeniably, Carmen is constructed as a disturbing «Other» that has to be terminated for peace and order to come. Still, as the Carmen figure helps revealing, the performative aspects of the opera genre affects seemingly fixed stereotypes considerably. The main hypothesis of the article is that this fundamental aspect of the opera genre subverts the stereotypes created in the interplay of the musical and the visual. Consequentially, the female, oriental Other can never be a rigid stereotype when portrayed with an operatic voice; she has to be a kind of in-between – a hybrid.

Sfinksen på San Michele – om kjønn og medisin hos Axel Munthe

Er det slik at forestillinger om femininitet og maskulinitet reproduseres gjennom visse sykdommer? Har det vi kan kalle motediagnoser og kulturdiagnoser noe med forestillinger om femininitet og maskulinitet å gjøre? Med utgangspunkt i *Boken om San Michele* av den svenske mote- og sosietetslegen Axel Munthe skal jeg diskutere spørsmål knyttet til forholdet mellom kjønn og medisin, med særlig vekt på det kvinnelige i 1800-tallets Europa. I sentrum står forholdet mellom motediagnoser og kjønnsidentitet.¹

Axel Munthes *Boken om San Michele* ble utgitt på engelsk i 1929. Den ble raskt en bestselger i England og USA, og senere også i forfatterens hjemland, Sverige. Innen få år var den oversatt til et tjuetalls språk, og i dag kan den leses på over femti språk. Boken ble skrevet over flere år og perioder, og den ble fullført av en 70-åring som hadde bygget seg et «elfenbenstårn» der han uforstyrret nedtegnet sine memoarer, slik store menn har gjort det før ham. Fra det vakre tårnet på Capri skuet Axel Munthe ned på sin villa San Michele og tilbake på sitt liv og virke som lege i Paris på 1880-tallet, senere i Napoli og i Roma. Munthe, som gjennom 38 år også var dronning Victorias livlege, gikk med sitt delvis selvbiografiske prosjekt inn i en rolle hvor han kunne utfolde sine diagnostiske og mytologiserende evner i noe som kan kalles en dom over eget liv, og hvor han selv blir et kasus i en tekst hvor grensene mellom fiksjon og virkelighet flyter sammen.

I *Boken om San Michele* dreier det seg mye om sykdom og død, men den gjenspeiler også tidsånden idet den beretter om tidens sære og særegne lidelser og sykdommer. Selv om Munthe tok sin doktorgrad i gynekologi, beveget han seg over mot allmennmedisinen. Og med sin spesielle interesse for nervesykdommer befattet han seg etter hvert også med nerve relaterte lidelser og med fenomenet «motesykdommer». Han brukte selv betegnelsen sykdommer på mote, og omtalte seg som en «doktor på mote». At Munthe hadde et ambivalent forhold til dette og gikk inn i en rolle han selv kritiserte, foraktet og advarte mot, inngår i det tvetydige bildet ettertiden har av ham.

Munthe fremstiller seg selv som en usedvanlig god og empatisk lege, mens ettertidens medisiner har påpekt hans mangelfulle medisinske utdannelse og kritikkverdige bruk av morfin og utøvelse av viviseksjon og eutanasi.² I boken utfoldes den grunnleggende

medisinske dyden «medlidenhet» eller *empathi* i utstrakt grad, både i tråd med Munthes selvmytologisering og i takt med fransk medisins fenomenologiske tradisjon. I senere tid følges denne tradisjonen av en mer anti-positivistisk, anti-mekanistisk og vitalistisk medisinfilosofi.³ Munthe lever seg inn i sine pasienters liv og deres situasjon, også de som er bærere av motesykdommene – det er jo nettopp derfor han var «på mote». Men hva ligger det i denne medlidenheten? Det er verdt å merke seg at medlidenheten han selv fremhever så sterkt, kan sies å inngå i et maktspill der den lidende i en bestemt forstand utsettes for en slags nedlatende overbærenhet. Forstod egentlig Munthe sine kvinnelige pasienters situasjon, at deres behov for en sykdomsidentitet berodde på en sosial og kulturell skjevhet?⁴ Blant Munthes pasienter var det nemlig flest kvinner, og man får inntrykk av at kvinner i hopetall strømmet til hans praksis, enten denne lå i Avenue de Villiers i Paris eller i Romas Trastevere. Men hvordan aktualiserer *Boken om San Michele* spørsmål knyttet til kjønn? Har legen og de motepregede diagnosene noe med samtidens kjønnskonstruksjon å gjøre? Det dreier seg her, i utgangspunktet, om å forstå forholdet mellom *kjønn* og *medisin* – i sin allmennhet, i sin samtidige kontekst, og ut fra en tekst som kan leses på forskjellige måter.

Ulike lese måter

Boken om San Michele beveger seg mellom flere sjangere. Den har noe av underholdningsromanen i seg, noe av selvbiografien og reiselitteraturen, og samtidig er den et tidsdokument og en kulturhistorisk kilde. Ikke minst er den rik på kommentarer til medisinen, slik den artet seg på slutten av det nittende århundre. Slik avtegner det seg minst fem ulike måter å lese teksten på.

For det første kan *Boken om San Michele* betegnes som et kulturhistorisk dokument

der Munthe blir et mer eller mindre sannferdig tidsvitne. Vi får lese om kultur og sosiale forhold, om medisinen i en tid hvor denne spesialiseres og var en viktig premissleverandør i den kulturelle offentligheten og i utviklingen av de moderne europeiske samfunn. Vi får lese om kvinners situasjon i en sosial verden der rikdom og fattigdom på hver sin måte avspeiler premissene for hva en kvinne kunne, skulle og burde være. Boken beskriver livet som kvinnene fra overklassen og aristokratiet lever som tomt, meningsløst og passivt, mens fattige og prostituerte kvinner kunne fått et verdig liv om de bare hadde «haft en chans», som Munthe uttrykker det.

Boken om San Michele kan også leses som en underholdnings- og dannelsesroman, med de rekvisitter og figurer som inngår i en fascinerende og melodramatisk fortelling om liv og død, sykdom og elendighet, rikdom og overflod – og om forførelse og kjærlighet, om enn holdt på ironisk avstand.⁵ Scenen er hele det moderne Europa, med Paris som et kulturelt sentrum, og med avstikkere til Italia, England, Sverige og Russland som eksotiske innslag. Bokens episodiske estetikk passer også godt med reiselitteraturens måte å fortelle på. Hovedpersonens ustadighet reflekteres overbevisende med all den reiseaktivitet han utfolder inntil det siste. Det er som om skifte av scene må til for å tilfredsstille fortellerens selvforståelse som ønsket og elsket av en hel verden, men samtidig som en nervøs, usikker, omflakkende sjel.

Boken om San Michele er også en tekst som mange har lest som en selvbiografi der vi møter legen, mannen, forfatteren og gåten Axel Munthe. Vi møter en person som søker bekreftelse på egen identitet og maskulinitet, som når han som karismatisk lege helbreder den ene kvinnelige pasienten etter den andre. Han er på mange måter også en splittet person, preget av ambivalens i sin dom over andre og over seg selv og sin tid. Han liker for

eksempel ikke skryt, men skryter selv uhemmet. Han benytter seg av en utstrakt form for lytting i sine pasientmøter, er interessert i «håpets» funksjon i den psykoterapien han utøver, men kaller psykoanalysen for «nonsens» (Munthe [1929] 2004:241). I svært mange av episodene står han igjen som en helt, tidvis som en Messias, og noen ganger som en doktor dyregod. Karin Johannisson skriver i en artikkel om Axel Munthe at «jag blir inte klok på Axel Munthe» (Johannisson 1999:29). Og hun fortsetter: «I dette konstatende är jag inte på minste vis originell. Tvert imot.» Biografen Bengt Jangfeldt sier i tråd med dette at Munthe var «en kluven människe» med en legning som kan betraktes som dypt depressiv, kanskje manisk depressiv (Jangfeldt i Munthe 2004:397).⁶ Men Munthe var også en person som var dypt forankret i samtidens emblematiske forestilling om maskulinitet, det vil si med anstrøk av nervøsitet, barskhet, herskelyst og erobringstrang. Spørsmålet er om han mot slutten av livet ble i stand til å kurere seg selv, som et kasus, eller om det var selvmytologiseringens diagnose som seiret.

Inntrykket av splittelse styrkes ved at teksten er disponert som et Faust-drama. Medisin inngikk som kjent i de vitenskapene Goethes Faust ville vinne beherskelse over, der han inngår sin djevelske pakt for å få overmenneskelig arbeidsevne og innsikt i hemmelig kunnskap. Munthe fremstiller seg for sin del tidvis som en gudbenådet lege, tidvis som en oppofrende messiasfigur. Han foretrekker å være lege blant de fattige, og lik Frans av Assisi har han et eget hjerte for dyr. På den andre siden opptrer mefistofelesfiguren fra *Faust* flere ganger i teksten, noe som setter Munthes selvforståelse inn i et annet lys. For mefistofelesfiguren bringer uvergelig noe ulykksalig med seg.⁷ Avslutningsvis holder Munthe dommedag over seg selv, og slik Faust reddes av Gretchen, reddes Munthe av

sin kjærlighet til dyr. Men reddes han egentlig? Munthes kjærlighet til dyr kan like gjerne være et tegn på misantropi, slik det er blitt fremsatt av enkelte kritikere, på samme vis som hans «medlidenhet» med de kvinnelige pasientene også kan være styrt av hans egne emosjonelle behov.

Til sist kan *Boken om San Michele* fremstå som en medisiners kommentar til medisinske diagnoser, til medisinsk praksis og teknikk, til medisinske institusjoner og medisinsk kultur i sin allmennhet. Det er særlig dette siste perspektivet som har åpnet for min lesning av boken, selv om de andre lese måtene også i høyeste grad spiller inn.

front, og er for omfattende til å behandles fyllestgjørende her. Men det er opplagt at nettopp i denne sammenhengen skriver de såkalte kvinnesykdommene seg inn som en brikke i spillet om kjønnsidentitet.

Forestillingen om medisinen som en kjønnsnøytral og objektiv vitenskap og praksis, er blitt gjenstand for både kritikk og analyse. En rekke undersøkelser viser at kvinners symptomer og lidelser lett risikerer å bli fortolket ut fra en modell som ikke fanger opp deres biologiske, fysiologiske og psykologiske forskjell, tross de nevnte spesialiserte disiplinene. På den annen side kan stereotype forestillinger om kjønnsmessige forskjeller

Er de uklare sykdommene – på 1880-tallet som i dag – bare en annen side av spørsmålet «Hva er en kvinne?» Og bidrar de til noe annet enn å definere henne som «et mørkt kontinent», som Freud uttrykte det?

Kjønn og medisin – den historiske tilnærmingen

Ved første øyekast kan forholdet mellom kjønn og medisin virke såre enkelt. I praksis kan det synes som om det allerede fra ultralydundersøkelsen og fødestuen av er klart hva kjønn er. Straks man løfter problemstillingen inn i et kulturelt, psykososialt felt, er ikke definisjonen av kjønn lenger så enkel, noe feministisk teori har beskrevet og tematisert, fra Simone de Beauvoir til våre dagers toneangivende feminister. Kjønn er «noe man blir», kjønn er «konstruksjon», kjønn er «noe man gjør», kjønn er «handling», kjønn er «performativitet». Denne diskusjonen – om hva kjønn er – utspiller seg i dag på en bred

bidra til en forskjellstenkning som innebærer at forholdsvis like symptomer og plager fortolkes forskjellig ut fra pasientens kjønn. Ifølge den norske medisineren Kirsti Malterud viser medisinsk forskning og praksis at sykdommer som tradisjonelt er knyttet til et spesifikt kjønn, kan bidra til å sementere en essensialistisk forståelse av kjønn, og derigjennom også forsterke kjønnsidentiteten (Malterud 2006).⁸ Diagnoser som hysteri, anoreksi og fibromyalgi er eksempler på sykdommer som er konnotert kvinnelig, og som gjennom historien har bidratt til forestillinger om hva en kvinne er: Kvinnen «er» potensielt hysterisk, liksom hysteri «er» kvinnelig. Det er sykdomsbetegnelser som samtidig ofte regnes som uklare, selv om de utarbeidede og kategoriserte diagnosene fremstår som rasjonelle. Er

de uklare sykdommene – på 1880-tallet som i dag – bare en annen side av spørsmålet «Hva er en kvinne?» Og bidrar de til noe annet enn å definere henne som «et mørkt kontinent», som Freud uttrykte det? Axel Munthes legendariske bok skriver seg rett inn i disse problemstillingene.

Fra Munthes bakgrunn i gynekologi og hans doktoravhandling om forløsningsskader, der den berømte Paris-nevrologen Jean-Martin Charcot satt i bedømmelseskomiteén, var veien kort til nervesykdommene, ikke minst takket være Charcot som er mest kjent for sine spektakulære iscenesettelser med hysteriske pasienter og forelesninger om hysteri på det store sykehuset La Salpêtrière. Denne forflytningen fra gynekologi til nevrologi er ikke unik for Munthe. Den føyer seg snarere inn i et generelt bilde av vitenskapeliggjøringen og profesjonaliseringen av medisinen, og mer spesielt av utviklingen innenfor kvinne-medisinen. På 1860- og 70-tallet ble den tradisjonelle behandlingen av kvinnesykdommer eller «fruentimmersygdommer» utfordret av den raske utviklingen innenfor kirurgisk gynekologi (Rosenbeck 1987:75–88 og Johannisson 1996:181–189). Kirurgi gav en umiddelbar og direkte adgang til observasjoner av gynekologiske lidelser og en mer kontant og sofistikert behandling av lokalisert patologi, som fjerning av eggstokkene (ovariotomi), egglederne (salpingotomi) og livmoren (hysterektomi). Utviklingen av anestesi og aseptikken (det å kunne arbeide sterilt) muliggjorde blant annet keisersnitt, fjerning av cyster og svulster, påvisning av svangerskap utenfor livmoren og inflammasjoner i egglederne, men også åpning av buken på grunnlag av diffuse og generelle symptomer. Økningen av denne formen for radikalterapi var påfallende og var i sitt «vesen» vedt sammen med en kulturelt konstruert kvinnepatologi. Kvinnekirurgien var imidlertid allerede i samtiden kontroversiell. Motstanderne

var mange. Blant disse mente en rekke fremtredende leger at mange av symptomene som ble behandlet som gynekologiske, snarere hørte inn under nevrologien. Gynekologien hadde da langt på vei utviklet seg til å bli en vitenskap om hele kvinnens natur, ikke bare kvinnens kjønns- og forplantningsorganer. Forholdet mellom gynekologien, nevropatologien og etter hvert psykiatrien er med andre ord spent på Munthes tid. På den ene siden har vi en teknisk, mekanisk og rasjonell kirurgisk terapi som er opptatt av organer, muskelmasse og vev, og som ikke beskjeftiger seg med lidelsenes mentale aspekter. På den andre siden en spesialitet som betoner nervesystemet og psykens betydning for lidelsenes årsak og karakter. Munthe, som hadde studert under den franske stjernekirurgen Jules Péan – «den forferdelige slakteren» som han kalte ham – hadde lite til overs for datidens kirurgiske praksis, og bidro slik til å bringe kvinnesykdommene inn under et nytt fagområde.

Som dominerende kvinnepatologisk modell ble den gynekologiske forklaringsmodellen omkring 1890 avløst av den nevrologiske forklaringsmodellen. Da var det ikke lengre kvinnens underliv, men hennes særlig sensible nervesystem som gjorde henne konstitusjonelt sart, ømtålig, sykkelig. Nevrologien bygde bro mellom kropp og sjel i form av en biologisk, naturvitenskapelig modell, i en tid da psykogene sykdommer ennå ikke var skilt ut fra de nevrogene (Johannisson 1996:37). Nerveleger var på moten. Og mange av de diagnosene Munthe befatter seg med, var på mote.

Boken om San Michele føyer seg med andre ord inn i dette medisinhistoriske skismaet og peker frem mot en ny type terapi og behandling, nemlig psykoterapi og talekur. Freuds «oppdagelse» av det ubevisste, defineringen av det ubevisste liv inn i en vitenskapelig, medisinsk sfære, den moderne

subjektsoppfatningen dette avstedkommer, hele psykoanalysens virkeområde er her en del av bildet. Det er slik vi kan snakke om motsetninger og spenninger innenfor medisinen, og det er slik medisinen viser seg som en del av kulturen.

Samtidig befinner Munthe seg på grensen av den vitenskapelige medisinske kulturen. Han fremstiller seg selv som en godt orientert doktor, men nærmer seg med sine beskrivelser av egne psykoterapeutiske evner grensen til det okkulte. Hans karisma, som han gjengir i *Boken om San Michele* som en tiltrekningskraft ikke bare på kvinner fra de høyere samfunnsklasser og prominente personer fra alle kanter av Europa, men også på dyr, vanskelig stilte mennesker og fattige, knytter seg også til de mer dunkle kreftene i mennesket: det irrasjonelle, ubevisste, esoteriske. Axel Munthe gestalter en spenning mellom motsatte verdisett, det ene vitenskapelig, moderne og opplyst, og det andre knyttet til «gåtefulle», helbredende evner. Det er også slik han møter kvinnene: på den ene siden objektiv og vitenskapelig, på den andre siden karismatisk og hemmelighetsfull.

Tidsånd og kulturell splittelse

Epoken fra midten av det nittende århundre til tiden rundt århundreskiftet er på mange vis en avgjørende periode for utviklingen av moderne medisinsk vitenskap. Overfor samtidens helsemessige utfordringer med fattigdom og sosial elendighet som ramme for epidemier og allmenne sykdomstilstander, står den medisinteknologiske utviklingen både i konkurranse og samband med sosiale tiltak. På midten av 1800-tallet begynte europeiske stater å innse at helse var et offentlig anliggende, og i tiden frem mot århundreskiftet ble det viktigere å forbedre de fysiske forholdene for befolkningen enn å virkeliggjøre individualmedisinske fremskritt. Slik ble det

innført lover om offentlig helse og sosialhjelp, og etter hvert statlig medisin (Margotta 1996:157). På den annen side var den vitenskapelige medisins funn helt avgjørende i kampen for folkets helse, med mikrobiologiske oppdagelser som de viktigste. Navn som Semmelweis, Virchow, Pasteur, Erlich og Koch illustrerer denne overgangen til en moderne medisin og en moderne helseforståelse.⁹ Av nyvinninger finner vi blant annet antiseptikk, aseptikk, koppevaksine, magesår og blindtarmsoperasjoner og EKG. Munthe refererer til flere av disse fremskrittene i *Boken om San Michele*.¹⁰

Ved siden av de teknologiske, samfunnsøkonomiske og vitenskapelige fremskritt som preger siste halvdel av det nittende århundre, fantes det imidlertid andre og motstridende kulturuttrykk. 1800-tallets *fin de siècle* tar opp i seg modernistiske oppløsningstendenser, dekadanse og dyrkingen av irrasjonalitet, tendenser som også hadde medisinske aspekter. Et eksempel på medisins kulturelle posisjon, og samtidig på hvor viktig «forfallet» ikke desto mindre ble oppfattet som, er Max Nordaus bok *Entartung* (Degenerasjon) fra 1892. Her diagnostiseres betydelige kunstneriske og litterære bidrag (Ibsen, Wagner, Nietzsche) som symptomer på «degenerasjon», i tråd med den franske legen Bénédict-August Morels psykiatriske definisjon av dette. Slik ser vi hvordan medisinen spiller en rolle også i samtidens selvforståelse, og vi kan med dette også tale om en tendens til splittelse som del av epokens *Zeitgeist*. Det er en splittelse vi gjenfinner i Axel Munthes beskrivelse av sin tid, av sitt virke som lege, og av de verdisett som er på spill i hans livssyn – deriblant hans syn på kjønn.

Munthe befinner seg i en tid hvor det viktorianske kvinneidealet, slik det uttrykte seg innenfor de høyere sosiale klassene, tilsa at kvinnen skulle være føyelig, ettergivende, lydig og medgjørilig i alle henseender, men

også forfinet, foredlet, ren, plettfri og selvsagt hundre prosent viet den hjemlige sfære. Kvinneligheten måtte repeteres, gjentas, siteres for å bli til som kjønn, slik for eksempel Ibsens Nora i *Et Dukkehjem* illustrerer det. Nora overdriver sitt spill med femininiteten, men understreker dermed også hvordan kjønn blir til nettopp gjennom en gjentakelse av og fremføring av bestemte koder knyttet til henholdsvis femininitet og maskulinitet. I det at Nora ikke adlyder den maskuline dominans, og dessuten trer ut av en mulig sykdomsdefinisjon (hysteri), ligger hennes radikalitet.¹¹

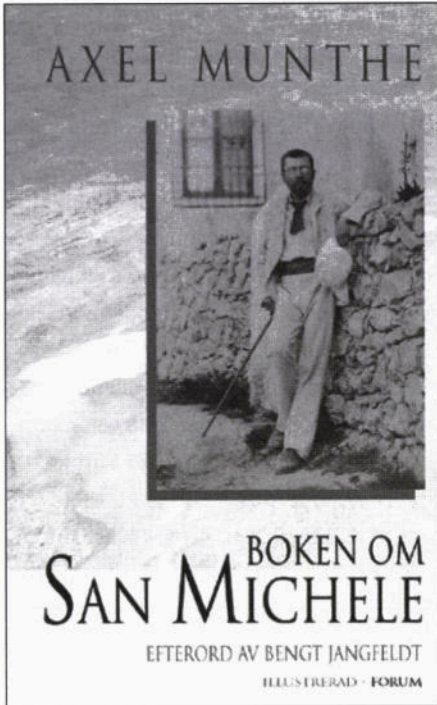
For å få bekreftet sin kvinnelighet var også sykdomsidentiteten sentral, som en del av adlydelsen kvinnene måtte akseptere. Munthe skriver i tråd med dette at: «Fastän kvinnorna inte tycks förstå det själva, vill de hellre lyda än befalla» (Munthe [1929] 2004:146). Den kulturelle ideologi som med tvang pålegger det nittende århundrets kvinneskjebner disse idealene inkluderer medisinen som en sentral faktor. Samtidig er det en klisje at den viktorianske æra utelukkende er puritansk i forhold til seksualiteten (Wilson 2002:526).¹² Tvert imot kan bildet av kvinnen som farlig, ond, vampyrisk og dyrisk, slik kunst og litteratur kunne gi uttrykk for, tolkes som uttrykk for angsten og behovet for å temme kvinneligheten (Showalter 1991; Bordo 1993; Solheim 1998). Intet århundre, føyer Susan Bordo til, var så opptatt av seksualitet – særlig kvinners seksualitet – og den medisinske kontrollen av den som 1800-tallet (Bordo 1993:161). Bordo peker blant annet på den utbredte klitoridektomien, fjerning av ovariene og den eksessive motarbeidelsen av masturbasjon samt korsettet som tvang kvinner inn i en ulevelig kroppskontroll.

Det er imidlertid viktig å merke seg at politisk og kulturelt sett dreier det nittende århundrets siste halvpart seg også om kvinnesakens og feminismens konsolidering. Kvinnens sosiale og politiske situasjon blir i

stigende grad sentrum for en offentlig debatt. Stemmerett, ekteskapslovgiving, retten til høyere studier, økonomisk og sosial uavhengighet er blant de store stridsspørsmålene som også nedfeller seg i samtidens kunst og litteratur. Spørsmålet om «den nye kvinnen», «hva kvinnelighet er» og «hva kvinnen ønsker» er spørsmål forfattere diskuterer, men også medisinen involverer seg tungt i debattene og spiller en betydelig rolle i konstruksjonen av det kvinnelige: Kvinnens sykkelighet – ofte uttrykt som varianter av ustadighet og svakelighet – blir en metafor for hele hennes vesen – og samtidig et speilbilde av kulturen og dens tildels krisepregete splittelse. Kulturdiagnosen hysteri er kanskje det beste eksempelet, idet hysteriet bedre og bredere enn andre «kvinnesykdommer» fanger opp kvinnes situasjon.

Det medisinske blikket

Det er ikke noe ukjent fenomen at diagnoser har «karrierer», at de kommer og går, stiger og synker i en popularitetskurve, at de er sosiale og språklige konstruksjoner. Diagnoser kan også være dynamiske speilsystem som kan fortelle mye om det samfunnet de oppstår og utfolder seg i. Dette er eksempelvis behandlet hos filosofene Susan Bordo og Ian Hacking samt hos idéhistorikeren Karin Johannisson (Bordo 1992; Hacking 2001; 1998; Johannisson 1990). I Johannissons nylig publisert artikkel «Hur skapas en diagnos?» skriver hun: «Diagnoser fungerer som en kommentar til samfunnet» (Johannisson 2006:36). Allikevel vil jeg påstå at vår viten om diagnosers karrierer og diagnosenes kulturelle rekkevidde og betydning generelt, er begrenset. Det gjelder tidligere lidelser og diagnoser så vel som de som eksisterer innenfor dagens sykdomspanorama. Kulturen innskrives i kropp og i kroppslige og mentale sykdomsuttrykk på mange vis. Min lesning

av Axel Munthes bok fra 1929 har overbevist meg om at det fremdeles er viktig å stille spørsmål som: Er det slik at våre forestillinger om maskulinitet og femininitet reprodukeres gjennom visse diagnoser og sykdommer? Hvordan bidrar i så fall motediagnoser til å produsere kjønnsidentitet?

Nyere medisinsk kjønnsforskning er opptatt av hva kjønn kan bety for legens måte å forstå og fortolke pasientenes symptomer på, og av hvilken betydning kjønn har for sykdomsutvikling, symptomuttrykk, samt sosiale og praktiske konsekvenser av sykdommer. I denne sammenhengen blir lege/pasientmøtet et interessant sted for analyse. Et viktig aspekt som kommer til syne i dette møtet, er et maktforhold der også kjønnsdimensjonen har en sentral plass. Makt kan tenkes som etisk nøytralt, som en evne til å handle eller skape en virkning, som besittelse av kontroll, autoritet eller innflytelse eller som en juridisk og offisiell autoritet (Schei 2003). I lege/pasientmøtet utfoldes den legitime makten som en nødven-

dighet, og det er i forbindelse med former for relasjons- og symbolmakt at kjønnsaspektet blir mest aktuelt. Den som underkaster seg en slik autoritet, fremstår som en sårbar kropp, og ikke sjelden vil det være en situasjon der den kvinnelige kroppen kanskje i sterkeste grad lar seg objektivere som gjenstand for det medisinske blikket.

Kvinner har kropp som er 'åpne' på andre måter enn menns,» skriver Jorun Solheim (Solheim 1998:130). Det er nærliggende å tenke at den formen for åpenhet Solheim tematiserer, i en viss forstand også gjør kvinners kropp mer sårbare enn menns under legekonsultasjonen. Antropologen Katharine Young viser i boken *Presence in the Flesh. The body in Medicine* hvordan medisinen «produserer» kropp, der lege/pasientmøtet utspiller seg som en kombinasjon av hierarkiske og patriarkalske relasjoner hvor pasienten ofte bidrar til sin egen objektivisering (Young 1997). Ifølge psykoanalytiker Irène Matthis vil slike møter, med deres spesifikke samtaleform og undersøkelsesprosedyrer, utspille et mannlig konnotert holdningssett, selv der legen er kvinne og pasienten mann (Matthis 1997:43).

Michel Foucaults begrep om det medisinske blikket har her relevans. Foucault var opptatt av den radikale endringen medisinen gjennomgikk i overgangen fra det attende til det nittende århundret, og vektlegger fremveksten av klinikken med dens moderne måte å betrakte den sykes kropp på (Foucault 2000). Det medisinske, kliniske blikket utgjør imidlertid også en del av pasientmøtet. Hos Foucault fremstår det medisinske blikket som totalt, kaldt og distansert. Samtidig er blikket aldri nøytralt, men lokalisert og situert. Og ikke sjelden handler legeblikket om et mannlig blikks relasjon til en kvinnelig kropp – i hvert fall på Munthes tid. Thomas Laqueur viser i boken *Making Sex* hvordan biologisk kjønn har vært og er sosialt konstruert, og

særlig hvordan medisinen på overgangen mellom 17- og 1800-tallet bidro til en radikal forskjellstenkning hva angår forestillinger om kjønnsmessig biologisk forskjell (Laqueur 1990). Er det slik at lege/pasientmøtet med sitt maktaspekt og vitenskapelige legeblikk forsterker og bekrefter det Laqueur benevner som en tokjønnsmodell, som består i forestillingen om at kjønnene tilhører to forskjellige verdener og logiske systemer?

Det er i denne spenningen mellom forskjell og likhet, mellom symptomer og diagnoser samt mellom levd liv og forestillinger at det er interessant å nærme seg Munthes blikk og Munthes tekst, som et narrativt fascinerende univers hvor medisin, sykdom, kjønn og kultur står i noen helt spesielle utvekslingsforhold.

Motesykdommene og lege-pasientmøter hos Munthe

Det er mange diagnoser og sykdomstilstander som opptrer i *Boken om San Michele*, deriblant sykdommer som tuberkulose, difteri, kolera, rabbi og hjerteinfarkt. Munthe forteller at han selv led av hypokondri, en mannlig konnotert sykdom som har en lang historie, og som var på moten i Munthes samtid. Andre sykdommer på mote var hysteri, nevrastræni, og dessuten appendicitis og colitis.

Det er naturlig nok i de mange lege/pasientmøtene som beskrives i boken, at Munthes forhold til sine kvinnelige pasienter kommer frem. Det mest kjente kasuset han forteller om, knytter an til den nye diagnosen «colitis» som i dag ville blitt diagnostisert som «ulcerøs kolitt» – det vil si en kronisk og alvorlig tarminflammasjon med et omfattende symptombylle. Foruten symptomer som diaré og kvalme rommer den også magesmerter, generell slapphet og ubehag samt hud- og leddplager.

Kvinnene som strømmet til Munthes

praksis i Paris, hadde ofte innbilte sykdommer og svært diffuse symptombyller. At det hele kunne henge sammen med feilernæring, noe Munthe stundom antydte, avviste pasientene på det sterkeste. Det de særlig ønsket å høre, var at de led av blindtarmbetennelse, *appendicitis*. På et bestemt tidspunkt ble det kjent at denne lidelsen kunne kureres enkelt og raskt med et kirurgisk inngrep, idet amerikanske leger hadde lyktes i å gjennomføre blindtarmsoperasjoner.¹³ Diagnosen falt straks i popularitet – hos legene så vel som hos pasientene. Det var da, skriver Munthe ironisk, at det medisinske fakultet lanserte diagnosen «colitis». Et medisinsk leksikon fra 1882 bekrefter at denne betegnelsen på dette tidspunktet er foreslått som navn på en diagnose, men Munthe er mer opptatt av hvordan pasientene tiltrekkes av nettopp det diffuse i diagnosen:

Det blev snart tydligt att appendiciten sjöng på sista versen och att en ny sjukdom måste uppfinnas för att tillfredsställa den allmänna efterfrågan. Fakulteten förlorade ingen tid, en ny sjukdom lanserades genast på marknaden, ett nytt ord präglades, ett gyllene ord – COLITIS! Det var en nått och bekväm åkomma, trygg för kirurgens kniv, alltid till hands när den behövdes, avpassad för allas smak. Ingen visste när den kom, ingen visste när den gick. Jag visste att flere av mina kolleger redan prövat colitis på sina patienter med stor framgång, men hittills hade jag inte haft tillfälle att diagnostisera sjukdomen. (Munthe [1929] 2004:48)

Senere tydde også Munthe til denne diagnosen, og det er interessant å følge hans beskrivelse av konsultasjonen, særlig med tanke på forholdet mellom det medisinske og det kjønnsmessige perspektivet som brettes ut. Den vakre «Grevinne X», som ble videresendt

til Munthe fra selveste Charcot, var en av hans siste appendicit-tilfeller. Grevinnen mente selv hennes ubehag og mangfoldige symptomer og lidelser tydet på at hun var rammet av blindtarmsinflammasjon – appendicitis – den nå noe mindre populære diagnosen. Mens Munthe nekter, står hun på sitt. Grevinnen brister i gråt, og etter litt frem og tilbake går Munthe med på å røpe hva hun led av:

– Jag ska säga er det om ni lovar att inte gråta. Hon torkade tårarna ur sina stora ögon och sade tappert: – Jag kan tåla allt, jag har redan tålt så mycket, var inte rädd, jag skall inte gråta mer. Vad är det? – Colitis [svarar Munthe]. Hennes ögon blev ännu större, fast jag inte trott det var möjligt. – Colitis! Det är precis vad jag tänkte! Jag är övertygad om att ni har rätt! Colitis! Säg mig vad är colitis? Jag aktade mig noga för att besvara den frågan, för jag visste det inte själv, lika lite som någon annan på den tiden. Men jag sade henne att denna åkomma var långvarig och svår att bota, och däri hade jag rätt. Grevinnan log älskvärt mot mig och åt monsieur le Comte som påstod att det bara var nerverna. Grevinnan ansåg att ingen tid var att förlora och ville börja behandlingen genast. Det gjordes upp att hon skulle komma till Avenue de Villiers två gånger i veckan. (Ibid.:49)

Colitis spred sig som en löpeld över hela det eleganta Paris. [...] Grevinnan kom regelbundet två gånger i veckan, men alltemellanåt kände hon sig klen och måste komma på extra dagar dessutom. Det var tydligt att colitis passade henne mycket bättre än appendicitis, hon hade förlorat sin sjukliga blekhet och hennes stora ögon strålade av ungdom. (Ibid.:53)

Disse tekstpassasjene eksemplifiserer hvordan

en diagnose oppnår popularitet, antagelig ved å være såpass åpen at den kan tilpasses en rekke uklare kasus. Men de sier også noe om hvordan Munthe behandlet sine kvinnelige pasienter, nærmest på en disharmonisk og distansert måte, for ikke å si kynisk. Han var åpenbart skeptisk både til kvinnens somatiske plager og til den nye diagnosen. Et sted sier han: «Hele sjukdomen sitter i huvudet, i nerverna» (ibid.:58). Munthe er av den oppfatning at grevinnen verken hadde *colitis* eller *appendicitis*, men allikevel gir han henne *troen* på at dette er hennes diagnose. Dermed får hun indirekte en tro på seg selv, på sin kjønnsidentitet, sin særegenhet: «hennes stora ögon strålade av ungdom»! Diagnostiseringen forsterker grevinnens kvinnelighet, for gjennom diagnosen *colitis* var hun tatt opp i det gode selskap av kvinnelige pasienter med moteriktige kvinnesykdommer. Samtidig er det hele skrevet med en karakteristisk ironi, som om distansen mellom lege og pasient alltid er en ironisk distanse – i hvert fall i møtet mellom Munthe og overklassekvinnene.

Distansen han mobiliserer overfor sin egen profesjon, er også et karakteristisk trekk i boken. Han kritiserer blant annet de medisinske professorer for å «finne opp» diagnosen «colitis». I en fotnote bemerker han at i begynnelsen av denne lidelsens «lysande karriär» ble mang en synd begått i dens navn (ibid.:48). I tråd med Munthes understrekning av «tro» fremfor «fakta» i den medisinske behandlingen, kom grevinnen regelmessig til konsultasjon – uten at Munthe hadde noen som helst sans for «diagnosen». Men han forsto pasienten og gav henne det hun tilsynelatende hadde behov for. Grevinnen spør legen om colitis er smittsom:

– Ja, mycket. Orden hade knappt glidit över mina läppar förrän jag upptäckte att denna unga dam var mycket intelligentare än jag. Ville jag inte säga till greven att det

var säkrast att de inte sov i samma rum? Jag försäkrade henne att det inte alls var säkrast. [...] Det var smittosamt endast i fråga om mottagliga och mycket nervösa personer liksom hon själv. Inte kunde jag väl kalla henne nervös? invände hon med den vackra blicken irrande kring rummet. (Ibid.:49)

Passasjen med «[...] den vackra blicken irrande kring rummet» sier noe om Munthes eget blikk: Det fanger opp langt mer enn et «vanlig» medisinsk blikk, som om det var en estetisk dimensjon i Munthes teknikk – eller taktikk? Det er imidlertid ikke alltid like klart hva slags mål hans eventuelle taktiske forførelsesgrep skulle ha. Pasienten med navnet «Grevinnen» vender stadig tilbake i teksten. Hun er en uutgrunnelig pasient, og det er som om vi gjennom Munthes beskrivelse av sine møter med henne får inntrykk av at forholdet mellom medisin og kjønn ligger til grunn for hele den omfattende tvetydighet som hefter ved legen, mannen og forfatteren Axel Munthe. Grevinnen tilhører på den ene siden den typen nevrotiske kvinner Munthe et sted skriver han håpet å slippe unna da han forlot Paris. Det er kvinner han omtaler som bortskjemte og dumme, som fyller dagene med handleturer og kjoleprøving, og som strømmer til kontoret hans og sitter der i timevis for å få sin diagnose (ibid.:310). På den andre siden følger vi grevinnen gjennom flere kapitler, hun er blant de pasientene som opptrer flest ganger i teksten, og etter hvert skildres hun mindre ironisk.

Mannlige kasus

De mannlige pasientene fremstår som langt mindre uutgrunnelige. En forfyllet bråkmaker av en vicomte gjør i et lite herrelag narr av Munthe, kaller ham «doktor Colitis», og rekker demonstrativt ut tungen. Munthe sva-

rer med en langvarig, alvorlig taushet, sier til slutt at tungen var stygg, svært stygg, og får den nå engstelige vicomten beordret til sengs umiddelbart. Når den ustyrlige mannen slik blir gjort til pasient, tror han seg angrepet av colitis, noe hans huslege kommer til kort overfor. Han rådspør Munthe, som ikke har annet enn forakt tilovers for vicomten, og som forordner at mannen skal leve på vann i førtiåtte timer, uten mat, og med ispose på hodet, grøtomslog på magen og sengeleie i minst en uke. Kort sagt, ren tortur for en som har vært frekk og antagelig bare drukket for mye vin. Ser vi nærmere på dette «lege/pasientmøtet», er det liten tvil om at denne mannen som hadde fornærmet Munthe og i tillegg hadde flørtet uhemmet med grevinnen på en truende og utfordrende måte, har berørt et punkt i legens maskulinitet. Når han må bruke sin faglige autoritet på den måten han gjør, med en kontantheit og bryskhet som er på nivå med pasientens vanskelige gemytt, kan det nettopp leses som et forsøk på å mobilisere og styrke en maskulin identifikasjonsform.

Andre eksempler på lege/pasientmøter med mannlige kasus er i all hovedsak preget av rasjonell, pragmatisk og praktisk behandling for diagnoser som tyfus, hjerteinfarkt og lungeinflammasjon. Munthe var imidlertid særlig opptatt av sine berømte mannlige pasienter, og skaffet seg bevisst et rykte som sosietetslege av rang. Ofte fremstår han også – igjen vel å merke i sin egen fremstilling – som mer målrettet, handlingsrettet og løsningsorientert enn sine legekolleger. Han leser symptomer godt, men utviser tidvis påfallende retorisk beskjedenhet. I forlengelsen av dette er det interessant å konstatere at Munthes behandling av kvinnelige pasienter med liknende sykdommer ikke avviker vesentlig fra hans måte å behandle de mannlige pasientene på. Han er både rasjonell og medfølende, målrettet og omsorgsfull på

samme tid. Det er først når han beveger seg over på sin spesialitet – nervesykdommene – at kjønnsdimensjonen gjør seg så tydelig gjeldende og på et vis slår tilbake på ham selv.

Kvinnerenes lege

I en passasje der Munthe diskuterer sin suksess som motelege med kollegaen og vennen Gustaf Norström – en han fremstiller som en noe mindre vellykket og mer lurvete kollega – knytter han sin suksess direkte til de nevrologiske kvinnelige pasientene. Ifølge Munthe hadde Norström langt mer kunnskap om menneskets biologi enn ham, men mindre om menneskets mentalitet. Og det er her Munthes medgang ifølge ham selv ligger. «Du bråkar alltid om nerver og mentalitet, som om hele vår kropp ikke besto av annet. Men angina pectoris kommer från arteriosklerose i coronar-artärerna,» sier Norström, mens Munthe svarer med å illustrere sin psykologiske innsikt, og mener suksessen følger av at han ikke forteller pasientene alt, men derimot holder det meste tilbake og lar særlig kvinnene innbille seg at legen løper deres ærend. Og kvinnene vil jo «heller lyda än befalla». Han fortsetter:

På det hela taget sätter jag kvinnan högre än mannen, jag säger det till dig, men jag aktar mig noga att säga det till dem. De har mera mod än vi, de uthärdar plågor och möter döden bättre än vi, de har större medlidande än vi. [...] Ordet kärlek betyder långt mer för en kvinna än för en man, det betyder allt. (Ibid.:147)

Når tekstens Munthe i en etter all sannsynlighet fiktiv dialog på denne måten sier at han kan fortelle tekstens like fiktive Norström om sin holdning til kvinner, mens han «aktar» seg vel for å si det til dem det burde angå, kvinnene selv, tydeliggjør han det dobbelt

fordekte og tvetydige i forholdet til kvinner. Hvorfor kan han ikke si det til kvinnene selv? Hva er det i kvinnens vesen som ville gjøre en slik innrømmelse så farlig? Er det den maskuline dominansen som står på spill? Eller er det et dypere lag i Munthes egen emosjonelle psyke som her viser seg? Munthe belærer Norström – og oss – om at kvinnen ikke er mindre intelligent enn mannen: «Hon är i regel intelligentare. Men hennes intelligens är av et annat slag.» Samtidig blir det for Munthe viktig å understreke det faktum at mannens hjerne veier mer enn kvinnens, et «faktum» som «det går inte an at bortresonera». Og han nevner en rekke historiske eksempler som skal illustrere at kvinner har deltatt på mange arenaer, også medisinen. Men i neste øyeblikk, for hvert av disse tilfellene, føyer han til at kvinnene likevel ikke har bidratt til noe som helst, heller ikke innenfor deres «eget» fagfelt, gynekologien. Nye landvinninger gjøres først når de tas hånd om av en mann. Munthe har ingen kommentar til kjønnetes historisk sett ofte ulike betingelser og rammer for utfoldelsesmuligheter. Snarere kan det synes som om det er kvinnetes manglende evne og vilje som gjør at verden har til gode å se en kvinnelig Cæsar, Michelangelo, Shakespeare eller Beethoven.

Kjønn som kasus

Det er en spesifikk snarere enn en allmenn forståelse av kjønn vi møter hos Munthe, en forståelse som baserer seg på medisinske kunnskapsfelt, supplert med et i høyeste grad personlig fundert perspektiv. Kjønn blir i Munthes møter med pasientene til som en del av hans fortelling om seg selv, og derfor nært knyttet til hans egen splittede personlighet. Kvinnene kommer til ham med sykdomsbilder som er tidstypiske, og som forteller oss at kultur, identitet og kjønn henger sammen på intimt vis. De kommer til Munthe med et

spørsmål om bekreftelse på ett bestemt trekk ved deres identitet som kvinne, om diagnosen er av en slik art at den oppfyller samtidens forventninger til kvinnelighet. Under dette ligger det kanskje et spørsmål om medisinenes evne til å avsløre sannheten om kjønnnet.

Kjønnsdimensjonen berøres her også på andre måter i boken: Munthe bemerker et sted at han fra kollegaen Krafft-Ebing får tilsendt pasienter «av båda könen och av inget kön alls» (ibid.:310). Det dreier seg om et særegent punkt i forholdet mellom kjønn og medisin, nemlig homoseksualitet. For Freud, som for mange av datidens medisiner og psykiatere, var homoseksualitet, eller som det står i Munthes tekst, «seksuell inversjon», nærmest for en sykdom å regne. Da er det interessant å lese at Munthe i så måte er forut for sin tid. Men han er også her preget av en tvetydighet. Han hevder på den ene siden at homoseksualitet ikke er en sykdom, men en «felaktig inriktning» av kjønnsdriften. På den andre siden er han bekymret over utviklingen, med hyppig økning av homoseksualitet hos begge kjønn. Munthe spør:

Hämnas naturen på våra dagars maskuliniserade flicka genom att låta hennes smala höfter och platta bröst föda effeminerade söner? Eller är vi de förvirrade åskådarna till en ny fas i utvecklingen, karakteriserad av en långsam men ofrånkomlig legering av två skilda könstyper till ett nytt, hittills okänt specimen, den sista kvarlevan av en till undergång dömd ras på en uttjänt planet, den felande länken mellan Homo sapiens av i dag och morgondagens gåtfulla Superhomo? (Ibid.:237)

Kanskje kan vi si det slik at kjønnsrollene er tydelige i *Boken om San Michele*, med aktiv, autoritær mannlig lege og passiv, søkende, underdanig kvinnelig pasient, mens kjønns-

identiteten er noe mer flytende, avhengig av diagnoser på mote, stilt av leger på mote. Diagnosen *colitis* er kanskje ikke tilfeldig valgt av Munthe som selv var av en nervøs natur, og karakteriserte seg selv som som hypokonder.¹⁴ Her kan vi forsøksvis legge til enda et trekk fra hans biografi, nemlig Munthes egen ustadighet på det seksuelle området, deriblant opptattheten av impotens. Munthebiografen Jangfeldt skriver at Munthes livslange interesse for seksualpatologi «[...] åtminstone delvis hade sin grund i hans egna emosjonella problem.» (Jangfeldt 2003:203). Dette er trekk som forståelig nok ikke nevnes i *Boken om San Michele*, og som gjorde at hans andre ekteskap oppløses. Det betenkelige – eller tragiske – er i denne sammenhengen at Munthe tilhører en legestand som innser kvinnes urettferdige og vanskelige sosiale situasjon, men som mer enn å føre problemstillingen inn i en politisk sfære av endring, snarere omgår den og benytter seg av den for å styrke sin egen fortelling, sin posisjon, sin velstand.

Kulturdiagnostiske ettertanker

Med *Boken om San Michele* har Axel Munthe gitt oss en viktig tekst. Selv om den er sterkt preget av mytedanningen rundt egen person, med medisinen, motesykdømmene og de mange kvinneskjebnene som rekvisitter i et privat Faust-drama, forteller boken oss mye om et Europa i endring. Men hvordan kan man så konkludere over temaet kjønn og medisin i Munthes bok? Analysen byr på problemer: På den ene siden står vi overfor en tekst som er både fiksjon og selvbiografi, og som krever et sterkt kildekritisk blikk. På den andre siden er feltene kjønn og medisin, og sammenhengen mellom dem kompliserte. Jeg vil avslutningsvis samle meg om tre punkter; hvordan fortelleren i teksten fremstår, hvordan kvinnene i teksten fremstår, og hvor-

dan forholdet mellom kjønn og medisin i sin alminnelighet blir aktualisert.

For det første: *Boken om San Michele* har mange tvetydige trekk. Heltebildet er mangetydig, selv om det kretser rundt den klassiske ungkarsfiguren som den sentrale jeg-skikkelsen. Forstått som et i det minste delvis selvbiografisk prosjekt, er det allikevel påfallende at Munthe ikke med ett ord nevner sine to ekteskap. Ektefellene (Ulitta Munthe og Hilda Munthe) er rett og slett fraværende. Den spaltede livsholdningen kommer til syne i Munthes kvinnesyn, slik det formuleres i teksten. Det er som om han søker å bekrefte sin maskulinitet gjennom sine kvinnelige pasienter, blant annet ved å utøve en maskulin dominans over dem. Han er patetisk og selvtilfreds, men trer også frem som ytterst beskjeden, dannet, oppofrende.¹⁵ Det er et interessant trekk at Munthe fremstiller seg som en som kun liker mennesker han føler medlidenhet med. Hva slags begjær og hvilket identifikasjonsmønster dette avtegner, skal jeg ikke spekulere i, men det virker som om det mellom linjene utspiller seg en forelskelse i egen medlidenhet. Munthes «medlidenhet» blir heller ikke helt troverdig når den først og fremst er med på å gi pasienten en rolle som forsterker myten om medisins makt og overlegenhet. Splittetheten som de fleste av Munthes biografer tematiserer, kommer med andre ord til uttrykk på mange vis. Sentralt står spenningen mellom sosietetsdoktor og fattigmannsdoktor, og, hvis vi tar skrivemåten med i betraktningen, mellom den innadvendte melankolien i erindringen og den feiende idealismen i fortellingen.

Om det andre punktet i analysen, om hvordan kvinnene fremtrer i teksten, er også her forfatteren ambivalent. I beskrivelsen av de fattige kvinnene og av de prostituerte virker Munthe verken moraliserende eller ironiserende. Tvert imot, han fremstiller seg selv som en omsorgsfull, kyndig og på alle måter

god lege. Det er sosietetskvinnene som gjør ham til en lege på mote. Og som vi har sett, det er i pasientmøtene med disse kvinnene kjønnsproblematikken tydeligst kommer frem og dessuten peker mot en essensialistisk forskjellstenkning. Samtidig er det her Munthe antagelig er på sitt mest tvetydige. Han avskyr pasientene som skaffer ham de store inntektene, og han latterliggjør dem som gir ham et enestående godt rykte.

Mange av oss har et problematisk forhold til den type sosietetskvinner Munthe skriver om, og som han omtaler med så mye sarkasme. Og det er opplagt at det dreier seg om en velkjent og lett tragisk kvinneskikkelse, en figur det er lett å karikere og å ironisere over. Samtidig er det noe gjenkjennelig i en slik nedlatende retorisk og sosial strategi. Det minner oss om hvordan kvinners lidelser ofte er blitt og fremdeles blir møtt. For det er nettopp distansen og ironien, harseleringen over kvinnes lidelser og symptomer som dominerer Munthes mange beskrivelser av sine møter med disse pasientene. Kvinnene drives med sine mer eller mindre innbilte sykdommer og nevroses til Munthe, og legebesøkene fremstår som det eneste som fyller deres hverdag og livsinnhold.

Mitt siste og tredje spørsmål i denne konkluderende refleksjonen dreier seg om forholdet mellom kjønn og medisin. Ett er i hvert fall sikkert, Munthe verken løfter eller er interessert i å løfte diagnosene over i en politisk dimensjon eller i et ideologisk paradigme. Han er derfor tilsynelatende ingen god samtidsdiagnostiker. Det er intet krav at en romanforfatter skal skrive politisk og samfunnskritisk, men ingen kan heller beskyttes mot ettertidens dom. *Boken om San Michele* er ikke en politisk roman som skriver kvinnes sykkelighet inn i et ideologisk paradigme. Om det ikke er vanskelig å forestille seg en Nora Helmer eller en Hedda Gabler på Munthes kontor, er det vanskelig å forestille seg Mun-

the i samme sosialkriske dimensjon som Ibsen, Bjørnson eller Skram.¹⁶ Dersom slagordet «alt er politisk» har noe ved seg, så er det likevel mulig å lese teksten som en *indirekte* kritikk. Munthes teknikk i konsultasjonsrommet var å ikke si alt, og å overlate til pasienten å dikte videre langs en positiv tankerekke. Tilsvarende kan vi tenke oss at *Boken om San Michele* er en tekst der den medisinhistoriske og den sosialhistoriske dimensjon er opp til oss som lesere å tenke inn.

Som vi har sett kan sykdommer leses som kulturell tekst, i den forstand at diagnoser speiler sin samtid. Mange diagnoser er knyttet til tid og sted. At motediagnoser bekrefter kjønnsidentitet, illustreres i Munthes tekst. Kanskje kan vi si at det er en spesifikk form for forestilling om femininitet som produseres gjennom sykdom. En colitis-pasient er da en kvinne som styrkes i sin kvinnelighet. Det skjer ikke fordi denne diagnosen omfatter tildels alvorlig tarmbetennelse, men fordi den i likhet med hysteriet har et omfattende symptombilde som kan passe inn i allerede foreliggende forestillinger om hva en kvinne er og hva en kvinnesykdom er. Sykerollen blir kanskje en rolle å fylle i mangel av andre roller. Og den er legitim, for den passer så godt inn i samtidens kulturelle konstruksjon av kvinneligheten, hvor kvinnene fremstår som sarte, svake, syke og lider med en gjenkjennelig modell for den kvinnelige sykkeligheten, samtidig med en gjenkjennelig modell for det kvinnelige. Dessuten er colitis ofte kronisk, noe som støtter opp under behovet for en uforanderlighet i identiteten. Spenningen mellom underfokusering og overfokusering på kjønn er påtagelig i *Boken om San Michele*. På den ene siden blir noen sykdommer forbeholdt kvinnene: Ingen menn får «lov» til å bli colitis-pasienter. På den andre siden er det liten tvil om at pasientene behandles over én kam: De er alle, så lenge de er genuine pasienter med genuine sykdommer, noe Axel

Munthe kan ha medlidenhet med og utøve sin maskuline dominans over. ★

Litteratur

- Bondevik, Hilde 2007. *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1875-1915*. Phd-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Bordo, Susan 1992 [1989]. *The Body and the Reproduction of Femininity. A Feminist Appropriation of Foucault*. I Alison M. Jagger og Susan R. Bordo (red.): *Gender/Body/Knowledge. Feminist Reconstructions of Being and Knowing*. Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- Bordo, Susan 1993. *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body*. University of California Press, London.
- Cuzzani, Paola de 2003. *Å lese medisinen: Normalitet og patologi i fransk medisinfilosofi*. Spartacus, Oslo.
- Foucault, Michel 2000 [1963]. *Klinikkens fødsel*. Hans Reitzels forlag, København.
- Hacking, Ian 2001 [1999]. *The Social Construction of What?* Harvard University Press, Cambridge.
- Hacking, Ian 1998. *Mad Travellers: Reflections on the Reality of Transient Mental Illnesses*. Free Association Books, London.
- Jangfeldt, Bengt 2003. *En osalig anda: Berättelsen om Axel Munthe*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Jangfeldt, Bengt 2000. *Drömmen om San Michele: En resa i Axel Munthes fotspår*. Albert Bonniers Förlag, Stockholm.
- Johannisson, Karin 2006. Hur skapas en diagnos: Ett historisk perspektiv. I Gunilla Hallerstedt (red.): *Diagnosens makt: Om kunnskap, pengar och lidande*. Daidos, Stockholm.
- Johannisson, Karin 1999. Med jaget som bot. *Artes* 4.
- Johannisson, Karin 1996 [1994]. *Det mørke kontinentet. Kvinner, sykkelighet og kulturen rundt århundreskiftet*. Aventura, Oslo.
- Johannisson, Karin 1990. *Medicinens øga*. Norstedts Forlag, Stockholm.
- Laqueur, Thomas 1990. *Making Sex: Body and Gender From the Greeks to Freud*. Harvard University Press, Cambridge.
- Lønnerblad, Mats 2004. Läkartalangen som valde det goda livet. *Tidsskriften Medikament* 4. <<http://www.medikament.nu>> og <<http://www.bankrattsforeningen.org.se/tidning142.html>>
- Malterud, Kirsti 2006. Kjønn og helse. I Jørgen Lorentzen og Wencke Mühleisen (red.): *Kjønnforskning: En grunnbok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Malterud, Kirsti 2002. Feministisk teori kan utmana medicinsk kunnskap. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2-3.
- Malterud, Kirsti 1997. Medisinsk kvinneforskning – pragmatisk endringsarbeid, nyskapende kunnskapsutvikling – eller begge deler? *Kvinneforskning* 3-4.
- Margotta, Roberto 1996. *Medisinens historie*. Notabene, Oslo. [*The Hamlyn History of Medicine*,

- Hamlyn, London 1996].
- Matthis, Irène 1997. *Den tänkande kroppen: Studier i det hysteriska symptomet*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Moberg, Lennart 2003. Den motsägelsesfulla doctor Munthe. *Medicinskt forum* 6. <www.medicinsktforum.com>
- Munthe, Axel 2004 [1929]. *Boken om San Michele*. Forum, Stockholm.
- Rosenbeck, Bente 1987. *Kvindekøn: Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. Gyldendal, København.
- Schei, Edvin 2003. Makt i lege-pasientforholdet. I Per Fugelli mfl. (red.): *Makt og medisin: makt- og demokratiseringsutredningen 1998-2003*. Rapportserie nr. 57, Oslo.
- Showalter, Elaine 1991. *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, Bloomsbury, London.
- Solheim, Jorun 1998. *Den åpne kroppen: Om kjønns-symbolikk i moderne kultur*. Pax, Oslo.
- Steinfeld, Thomas 2007. *Der Arzt von San Michele: Axel Munthe und die Kunst, dem Leben einen Sinn zu geben*. Carl Hanser Verlag, München 2007.
- Wilson, A.N. 2002. *The Victorians*. Arrow Books, London.
- Young, Katharine 1997. *Prescence in the Flesh: The Body in Medicine*. Harvard University Press, Cambridge.
- fotspår, fullstendig ref. se bibliografi.
- 7 Allerede i første kapittel blir Munthe avkrevd en pris for å nå sine mål: Han må akseptere å være foruten håp om noen stor fremtid, og forbli en «might have been». Når mefistofelesfiguren opptrer i slutten av sjette kapittel, med anklager om humbug, er det er ingen tvil om at figurens funksjon er å avsløre bløffen, selvbedraget og livsløgnen i en selvutslettende og resignert bevegelse.
 - 8 To fine og relevante artikler av Kirsti Malterud i denne sammenheng er Malterud 1997 og 2002, se bibliografi.
 - 9 Ignaz Philippe Semmelweis (1818-1865), Rudolf Virchow (1821-1902), Louis Pasteur (1822-1895), Paul Erlich (1854-1916), Robert Koch (1843-1910).
 - 10 Foruten Pasteur, Koch, Erlich og Behring (i kap. 5), refererer Munthe til Charcot, Richer og Krafft-Ebing.
 - 11 Dette poenget diskuterer jeg i *Medisinens orden og hysteriets uorden. Hysteri i Norge 1875-1915*, avhandling for graden PhD, Oslo 2007.
 - 12 Wilson viser blant annet til den anonyme *My Secret Life* fra 1890 som eksempel på epokens friviolitet, som var levende under overflaten.
 - 13 Den første nordiske blindtarmoperasjonen ble foretatt i 1889.
 - 14 Også i betydningen «melankoliker», som Bengt Jangfeldt ved en anledning påpeker i forbindelse med Munthes korresponanse: «djupt melankolisk og samtidig ekstremt fokusert på sine kroppsfunksjoner». Se Jangfeldt 2003:234. En annen kommentator begrunner Munthes interesse for *colitis* med det faktum at Munthe selv led av nervøs mage, *colon irritabile*. Se Mats Lønnerblad, «Läkartalangen som valde det goda livet», i *Tidsskriften Medikament*, nr. 4, 2004 (<http://www.medikament.no> og <http://www.bankrattsforeningen.org.se/tidning142.html>).
 - 15 Thomas Steinfeld refererer eksempelvis i boken *Der Arzt von San Michele: Axel Munthe und die Kunst, dem Leben einen Sinn zu geben* til Bjørnstjerne Bjørnson, som i en lang periode hadde Munthe som sin private lege. Bjørnson hadde vært til konsultasjon hos Munthe i hans praksis i Roma, og i hallen hadde han kommet over et fat med visittkort fra Munthes pasienter. Øverst, fortalte Bjørnson forbauset i et brev, lå visittkortet til statsministeren i England, Gladstone, samt fra en del andre prominente navn. Fullstendig ref. se bibliografi.
 - 16 Munthe karakteriserte Bjørnson som en sosialt udyktig person. Ikke desto mindre beundret han Bjørnson for hans sosiale engasjement, se Steinfeld.

Noter

- 1 Denne artikkelen baserer seg på min prøveforelesning som ble holdt 23. mai 2007.
- 2 Om Munthes forhold til viviseksjon kan vi lese i kapittel 5, «Patienter». Almennpraktikeren og psykiateren Lennart Moberg fremfører en slik kritikk i artikkelen «Den motsägelsesfulla doctor Munthe», i *Medicinskt forum* nr. 6, 2003 (www.medicinsktforum.com). Moberg skriver her at Munthe i dag ikke ville fått beholde en svensk legebevilling, hvilket Munthe jo heller aldri hadde.
- 3 En tradisjon som eksempelvis George Canguilhem, Foucaults lærer, skulle bli eksponent for. Se Cuzani 2003.
- 4 I sin doktoravhandling hadde Munthe i tråd med dette uttrykt at legekunsten innenfor gynekologien, og særlig i forbindelse med de livstruende forløsningsskadene «är mektig», at den gir legen anledning til å si til seg selv at «jag har räddat ett liv» (Jangfeldt 2003:61).
- 5 I 1962 ble boken også gjenstand for en noe melodramatisk, tysk filmatisering, etter at forhandlingene med Hollywood strandet i Munthes egen levetid.
- 6 Bengt Jangfeldt i etterordet til *Boken om San Michele*. Spenningen mellom Munthes idealistiske og pessimistiske livssyn, hans splittethet og depresjoner behandles mer inngående i Jangfeldts omfattende Munthe-biografi *En osalig anda: Berättelsen om Axel Munthe*; se også Jangfeldt, *Drömmen om San Michele: En resa i Axel Munthes*

The Sphinx on San Michele - Gender and Medicine in the work of Axel Munthes book

This article discusses the relationship between gender and medicine and bases its arguments on the book *Boken om San Michele* [The Book of San Michele] (1929) by the physician Axel Munthe, who was a fashionable doctor to high society. Particular emphasis is given to how medicine and culture occupy certain relationships of interchange with regard to the construction of femininity during the last decades of the 19th century. Key issues to be elucidated are whether fashionable diagnoses and culturally specific diagnoses are related to conceptions of femininity and masculinity, and whether femininity and

masculinity are reproduced through certain illnesses. Focus is put on the relationship between such diagnoses and gender identity in Munthe's interactions with his patients. The article reflects on *Boken om San Michele* in light of a framework taken from the history of medicine and gender theory, and relates to the role of medicine as a culturally interpretative paradigm, including all those disagreements, conflicts and disparate views this involves. In several ways, Axel Munthe is an exponent of this situation, both in terms of his own shift from gynaecology to neurology and psychology and in terms of his interactions with his female patients – interactions that appear to confirm Munthe's own masculine identity, as well as the gender identity of the female patients.

Mannlig kjærlighet i endring: Intime mannlige vennskap i amerikansk litteratur¹

Kysse, kose litt, sove i samme seng og gi hverandre blomstrende kjærlighetserklæringer – på 1800-tallet var dette både vanlig og ønskelig for nære venner av samme kjønn i den vestlige verden. Men hva skjedde med nærheten mellom menn fra slutten av 1800-tallet og fram til begynnelsen av 1900-tallet? Og hvordan henger endringene på denne tiden sammen med forandringer i mannligsidealer? Eksempler fra amerikansk litteratur kan illustrere endringene og indikere noen svar.

«Friendship between one man and another would seem to be the most unselfish feeling of which a human being is capable,» skrev den amerikanske forfatteren Bret Hartes biograf, Henry Childs Merwin. Men, sukket Merwin, «in modern times the place which the friend held in classic times is taken by the wife» (Merwin 1912:157). Gjennom store deler av Vestens litteraturhistorie har mannlig vennskap blitt idealisert. Mot slutten av 1800-tallet endret imidlertid vennskapets uttrykk seg slik at intimitet mellom menn, som Merwin påpekte, nå framsto ganske annerledes enn i de klassiske tider han refererte til. Idealiseringsen var begynt å vike plass for det moderne samfunnets relative skepsis til menns nære vennskap.

Menns vennskap i litteraturen kan vurderes i forskjellige perspektiver. I et ideologisk perspektiv kan de uttrykke tankesett, tradisjon eller myter. I et kulturelt perspektiv kan de litterære vennskapene leses i forhold til sin opphavskulturs normer på den ene siden og praksis på den andre. I et psykologisk perspektiv kan protagonistens vennskapsbegjær betegne en rekke behov, som tilhørighet og anerkjennelse. Dessuten kan de representere et ønske om å komme nærmere en gruppe den andre representerer, for eksempel klasse eller etnisitet, eller ønskelige egenskaper som «korrekt» mannlighet, skjønnhet, intelligens eller trygghet.

Jeg ønsker her å undersøke hvordan mannlige vennskap håndteres og problematiseres i novellen «Tennessee's Partner» av Bret Harte (1869) og romanene *The Shadow of a Dream* av William Dean Howells (1890) og *Home to Harlem* av Claude McKay (1928). Dette vil jeg belyse innenfor et endringsperspektiv. Endring kan i en gitt kultur finne sted på ulik tid fra det ene perspektivet til det andre, for eksempel ved at myten om mannlig vennskap beholdes lenger enn det kulturen gir rom for i det virkelige liv, eller at ønsket

om et nærere vennskap er større enn det samfunnets normer tillater.

De tre tekstene er valgt fordi de illustrerer en slik forskyvning mellom nivåene. Tekstene representerer dessuten forskjellige perspektiver, både når det gjelder tid, sted, klasse og etnisitet. Samtidig har de til felles at de beskriver intime vennskap mellom menn i Nord-Amerika til dels før institusjonaliseringen av moderne seksualitetskategorier. Alle tekstene ble også svært populære med en gang de kom ut. Dette forteller at de ga gjenklang hos publikum, selv om de respektive publikummene i 1869, 1890 og 1928 hadde forskjellig syn på mannlig vennskap og forskjellige beveggrunner til å fordømme eller feire dem. Tekstene kan videre gi innsyn i hovedpersonenes interne forhandlinger, fortolkninger og handlingsstrategier i forhold til vennskapet og de relaterte diskursene om seksualitet, kjønn, klasse og etnisitet på tiden da tekstene ble gitt ut. Jeg vil i det følgende gi en kort oversikt over mulige årsaker til hvorfor mannlige vennskap har endret uttrykk, før jeg tar for meg tekstene hver for seg.

Romantiske vennskap og årsaker til endring

Romantiske sammekjønnsvennskap på midten av 1800-tallet – både mannlige og kvinnelige – var preget av mange av de sosiale markørene som vi i dag vanligvis knytter til seksuelle kjærlighetsforhold. Det er imidlertid antatt at de var aseksuelle, blant annet på grunn av tabuet festet ved «sodomi» på denne tiden.² De romantiske vennskapene var vanligst i den hvite middelklassen. Intime vennskap mellom menn var faktisk så godtatt at de var del av middelklassens mannsideal fram til midten av 1800-tallet (D'Emilio og Freedman 1988:121–122, Faderman 1985:16, Nardi 1992:2, Nissen 2004:120 n.5).

En vanlig betraktning er at fysisk og verbal

intimitet mellom menn var mulig fordi homoseksualitet ennå ikke var noe som definerte den vestlige mannen. Homoseksualitet ble først en viktig del av vestlig samfunnsdebatt og en identitetskategori på slutten av 1800-tallet (Foucault 1990:43). Fordi forståelsen av seksualitet før dette bygget utelukkende på reproduksjon, falt seksuell atferd mellom to menn i en kategori som ikke var satt i sammenheng med en systematisk seksualitets- eller identitetsoppfattelse. Ekstravagante uttrykk for kjærlighet ble ikke tolket som seksuell oppførsel, og menn kunne kysse hverandre og dele samme seng uten å risikere sykeliggjøring, latterliggjøring eller moralsk

alt. Og selv om homofobi er en sentral forklaring på hvordan menns vennskap ble mindre intime, var andre samfunnsendringer vel så viktige. Vennskapsidealet endret seg fra å bli definert med tradisjonelle mannlige termer som modighet, lojalitet, selvpoppofrelse og heroisme til å bli mer knyttet til tradisjonelle kvinnelige verdier som omsorg, avhengighet og trygghet (Cancian 1987:16). Sammekjønnsvennskap var også en konsekvens av og en nødvendighet knyttet til de atskilte sfærene og de store sosiale forskjellene mellom kjønnene.³ Når sfærene nærmet seg hverandre med en økende grad av likestilling, kunne nære vennskap enklere oppnås hos

Ekstravagante uttrykk for kjærlighet ble ikke tolket som seksuell oppførsel, og menn kunne kysse hverandre og dele samme seng uten å risikere sykeliggjøring, latterliggjøring eller moralsk forargelse.

forargelse.

Den typiske konklusjonen om mannlige romantiske vennskap har oftest vært, med Eve Kosofsky Sedgwick's ord:

By the first decade of the [twentieth] century, the gaping and unbridgeable homophobic rift in the male homosocial spectrum already looked like a permanent feature of the geography. (Sedgwick 1985:201)

I dette ligger en antagelse om at etter at homofobien inntok Vesten, ble romantiske vennskap mer eller mindre umulig. Imidlertid har historikeren George Chauncey vist at i noen amerikanske grupper kom den strenge dikotomiseringen av homoseksualitet/heteroseksualitet langt senere (Chauncey 1994:23). Det var med andre ord ikke like umulig over-

det motsatte kjønn, og det romantiske ekteskapet ble gjeldende som et konkurrerende kjærlighetsideal (ibid:5). Det er en tendens til at homofobi framstår som hovedårsak til endring, mens andre endringsårsaker kommer i skyggen i forskning om menns vennskap. I de tre tekstene jeg undersøker vil jeg vise at endringer i vennskapsidealet, mannlighetsidealet og kvinners posisjon i samfunnet også var årsaker til at vennskapene framstår forskjellig i tekstene.

Villmarksfantasi i «Tennessee's Partner»

I novellen «Tennessee's Partner» fra 1869 beskriver Bret Harte (1836–1902) kjærligheten mellom to gullgravere i California i 1854. Tennessee og partneren hans hører sammen i den grad at de andre gullgraverne i leiren

ser på dem som uomtvistelig sammenkoblet: «We never knew [Tennessee's Partner] by any other than this relative title; that he had ever existed as a separate and distinct individuality we only learned later,» sier fortelleren (Harte 2003:54). De bor og arbeider sammen, også etter at partneren blir gift. Etter en stund reiser imidlertid Tennessee av sted med partnerens nye kone, er sammen med henne i en kort periode, før hun forlater ham til fordel for en annen. Tennessee vender da tilbake til partneren, og overraskende for gullgraveleiren som har ventet en duell, tar partneren imot Tennessee med åpne armer. Når Tennessee blir tiltalt for landeveisrøveri, gjør partneren det han kan for å redde Tennesseees liv foran dommeren. Tennessee blir allikevel hengt som straff, og partneren henter den døde og tar ham med seg hjem for å begrave ham utenfor huset der de bodde sammen. I gravtalen skildrer partneren forholdet deres slik:

When a man ... has been running free all day, what's the natural thing for him to do? Why, to come home. And if he ain't in a condition to go home, what can his best friend do? Why, bring him home! And here's Tennessee has been running free, and we brings him home from his wanderings ... It ain't the first time that I've packed him on my back, as you see'd me now. It ain't the first time that I brought him to this yer cabin when he couldn't help himself; it ain't the first time that I and «Jinny» [eselet] have waited for him on yon hill, and picked him up and so fetched him home, when he couldn't speak, and didn't know me. (Harte 2003:60)

Partneren dør av sorg etter Tennesseees begavelse. På dødsleiet er Tennessee det siste partneren tenker på. Partneren «lifted his

head from the pillow, saying, 'It is time to go for Tennessee; I must put Jinny in the cart; ... Thar! I told you so! - thar he is, - coming this way, too, - all by himself, sober, and his face a-shining. Tennessee! Pardner!'"» Hvorpå fortelleren høytidelig avslutter: «And so they met» (ibid:61).

Novellen ble skrevet innenfor den siste tiårsperioden der en mann kunne vise en altoppslukende kjærlighet for en annen mann (Nissen 2004:102). Sitatene over illustrerer partnerens kontinuerlige omsorg og heltmodighet, og en gjensidig total avhengighet. På mange måter er deres forhold et klassisk eksempel på et romantisk vennskap.

Institusjonen romantiske vennskap har så til de grader vært glemt at novellen allikevel sjelden har blitt tolket slik etter de første tiårenes panegyriske mottagelse (se for eksempel Pemberton 1900, Merwin 1912). Etter 1940 har novellen nesten uten unntak blitt lest i lys av et heteroseksuelt rammeverk, og slik har den nødvendigvis blitt platt, lite trolig og alt for sentimental, og en annen tolkning har blitt nærmest umulig. Etter at novellen ble grundig kritisert av de svært innflytelsesrike litteraturviterne Warren og Brooks i 1943, har den blitt ganske glemt, hvis man ser bort fra noen få kritikker (May 1977, Connor 1980, Scharnhorst 2000). Patrick D. Morrow leste i 1979 imidlertid novellen som en historie om vennskap. Siden 1980 har den gjeldende tolkningen vært en homoseksuell lesning (Burton 1980, Hoffman 1995, Stevens 1997).

Det umiddelbare samfunnet rundt partnerne, mennene i gullgraveleiren, er skeptiske til partnerens tilgivende oppførsel. For hvorfor skulle han ville vise så mye omsorg for en mann som er både en tyv, en gambler og en konestjeler? De tolker hans lojalitet som uttrykk for enten medsammensvorenhet eller galskap, men ikke, vel å merke, som uttrykk for mangel eller feil ved hans mannlighet eller

seksualitet. Med den narrative teknikken vender Harte leserens sympatier til å støtte partnernes vennskap, som blir idealisert gjennom symbolikk og et svært sentimentalt språk. Selv om fortelleren bruker pronomenet «vi» om samfunnet rundt partneren, er hans rolle som medlem av dette «vi» tveetydig. Fortelleren skriver ut fra en posisjon i ettertid, og mye tyder på at han på skrive-tidspunktet har distansert seg fra slik både han selv og de andre oppfattet situasjonen da. Hans egen seriøse og sentimentale fortellerstil understreker hans genuine forståelse og empati for partnerens kjærlighet for Tennessee, mens leirens holdninger til partneren blir behandlet med en subtil, men tydelig nedlatenhet. Slik ble de samtidige lesere invitert til å ta del i historien om broderlig kjærlighet med udelt sympati. Samtidig må det i lesernes øyne ha hjulpet på partnerens troverdighet at de egen-skapene som utløser leirens bekymring over hans forstand, begynte å bli mer ettertraktet blant menn på utgivelsestidspunktet. Dette skal jeg straks komme tilbake til.

Hartes portrett av forholdet mellom gullgraverpartnere på midten av 1800-tallet var på mange måter relativt sannsynlig. En samtidig skribent fra gullgravermiljøet rapporterer at:

Two men who lived together, slept in the same cabin, ate together, took turns cooking and washing, tended on each other in sickness, and toiled day in and day out side by side, and made an equal division of their losses and gains, were regarded and generally regarded themselves as having entered into a very intimate tie, a sort of band of brotherhood, almost as sacred as that of marriage. The word 'partner,' or 'pard' as it was usually contracted, became the most intimate and confidential term that could be used. (S.C. Upham sitert i Merwin 1912:158)

Det er femten år mellom novellens utgivelse og det gullgravermiljøet fra 1854 som den beskriver. I tillegg er det et stort sprang i sted, kultur og klasse mellom novellens publikum og de fiktive gullgraverne. Både dette publikumet og Harte selv var langt fra det virile og emosjonelt sett frie maskulinitetsidealet i det ville vesten da han skrev novellen, trygt plassert i en urban middelklasseposisjon som en av USAs ledende forfattere. Ifølge idealet fra den tidlige romantikken, skulle en ekte mann være en naturens sønn, helst i fellesskap med andre menn eller alene. Stor interesse for kvinner ble sett på som feminiserende, mens en tilsvarende interesse for menn økte hans anseelse som mann (Seidman 1991:7). Da Harte skrev «Tennessee's Partner», var tiden med en vill, usivilisert og homososial vest nesten forbi, og gullgravermiljøet slik det er beskrevet ovenfor, fantes ikke lenger. At det ville vesten samtidig ble gjenskapet i fantasier om mannlige konfrontasjoner med det frie og uhemmete, var et typisk trekk i litteraturen på denne tiden (Kimmel 1996). Som fantasi var denne litteraturen et uttrykk for en viktig del av det romantiske mannlighetsidealet som krevde at mannen fulgte sine «dypere instinkter» og brøt løs fra den feminiserte sivilisasjonen.

Samtidig med at dette idealet eksisterte på et myte- eller fantasinivå, skjedde det endringer i den praktiske ordningen av kjønnene, og med det endret normene for mannlighet seg. På slutten av 1800-tallets USA utviklet det seg nye behov og nye vaner i sammenheng med urbanisering og industrialisering, og idealet som kalte mannen til hjemmet for å være en ansvarlig og omsorgsfull far for sine barn og kjærlig mann for sin hustru, ble forsterket (Cancian 1987:21–22). Mannlighetskategorien inneholdt en pågående forhandling av definisjonene og grensene mellom umannlighet og mannlighet. I lys av denne konflikten kan det være fruktbart

Foto: © Paul Sigve Amundsen / Samfoto

å lese «Tennessee's Partner» som et forslag til hvordan disse idealene kan forenes. På den ene siden kan det historisk homososiale prosjektet ses gjennom novellen som en myte eller nasjonal mannlighetsfortelling som er feiret i amerikansk (mannlig) litteratur, i og med at et nært mannlig vennskap blir beskrevet i en nesten utelukkende homososial arena langt utenfor sivilisasjonen. På den andre siden presenterer novellen også en mulighet til å skape et eget sivilisert hushold for et mannlig par, en hjemmesfære som følger de sen-viktorianske husholdsnormer ved at partneren adopterer Hartes tids moderne mannlige verdier. Tennessee og partnerens forhold er karakterisert av kjærlighet og omsorg. Partnerens oppofrelse og samvittighet, ønske om å hjelpe, og hans sterke trang til å ta med Tennessee hjem både før og etter hans død korresponderer med det nye mannlighetsidealet om den ansvarlige familiemannen. At teksten blir til i denne endringstiden hvor nettopp disse idealene brytes mot hverandre, kan være med på forklare at Harte, bevisst eller ubevisst, legger sin tids idealer inn i et

annet og tidligere samfunns praksiser.

Partnerens kvaliteter har blitt kalt kvinnelige av moderne kritikere, og det at han kun kjennes ved Tennessees navn slik en hustru tradisjonelt tar sin manns etternavn, gir ham en hustrufunksjon, påpeker Linda Burton (1980:214–215). Imidlertid ville nok ikke disse trekkene bli sett som kvinnelige kvaliteter da novellen kom ut. Mennene i leiren tviler aldri på partnerens mannlighet, og novellens første lesere hyllet ham kun som en helt, ikke som en hustru i mannlig forkledning.⁴ Slik forstått blir nære mannlige vennskap i denne konteksten ikke noe som nødvendigvis må bli tolket som en feminin tendens, slik homoseksualitet blant menn ofte oppfattes i dag. Partnerens kvaliteter kan forstås som et uttrykk for de nye behovene og idealene som Harte selv opplevde i sin middelklassekultur, som innebar en økt betydning av familie og omsorg. «Tennessee's Partner» kan på den måten leses som en omfortolkning og forsterking av tendenser i gullgravermiljøet på midten av 1800-tallet som samsvarte med de nye kravene til mid-

delklasse mannen anno 1870, og som gjorde novellen til en umiddelbar suksess blant både lesere og kritikere.

«A husband shouldn't have any friend but his wife»

Endringene i retning av et ideal om den omsorgsfulle familiefaren som en kan ane i «Tennessee's Partner», er årsak til store problemer i William Dean Howells' (1837–1920) roman *The Shadow of a Dream* fra 1890. Idealet om at mannen skal dedikere seg fullt og helt til sin rolle som gift, er nå et klart uttalt krav, og det blir vanskeligere for ungarer og gifte menn å beholde ungdommens romantiske sammekjønnsvennskap. Hvilke uttrykk og konsekvenser får disse endringene i Howells' roman tjue år etter «Tennessee's Partner» når karakterene ikke utvikler seg i pakt med dette idealet?

I *The Shadow* har ikke protagonisten, Faulkner, gitt sin hustru den enestående posisjonen i ekteskapet som de nye tidene krevde. At han burde ha gjort det, gjøres helt klart i romanen. Faulkner er en gammelmødig mann som bor sammen med både sin hustru og sin nære venn Nevil i en type samliv som blir beskrevet som et «three-cornered marriage», det vil si en ordning der en husvenn bor sammen med ekteparet. Faulkner og Nevil har vært venner fra ungdommen, da ingen av dem var gift og det ennå var få begrensninger på nærhet og intimitet mellom dem. Etter at Faulkner giftet seg med Hermia, har Faulkner gjentatte ganger om Nevil og Hermias bryllup i hans egen begravelse. Drømmen gjør hans forhold til dem begge stadig mer anstrengt, til han til sist dør, tilsynelatende som en konsekvens av den psykiske belastningen.

Husvennproblematikken danner hovedlinjen i romanen. Den utgjør plottet, proble-

met og klimakset, og mye av dialogen dreier seg dels om en hyllest av vennskap og ekteskap, og dels om en kritikk av kombinasjonen av de to. Det er åpenbart i romanen at dette er en ordning som tidligere var relativt vanlig i visse miljøer, men som i romanens nå blir framstilt som utdatert og gammeldags, slik Faulkner selv framstilles. Historien er fortalt fra synsvinkelen til ekteparet March som står delvis utenfor trekantdramaet og observerer, kommenterer og i stor grad fordømmer husvennordningen. Mer enn hos Harte er ideen om romantiske vennskap i Howells' roman tatt opp til drøftelse, saumfart, og funnet å være uforenlig med sen 1800-talls middelklassekultur og -mannlighet. Det kommer tydelig fram gjennom Mrs. March, som fungerer som moralens vokter i romanen, at Faulkners livsstilsvalg er som syndig å regne. Med sin skarpe stemme forkynner hun at «[i]t's quite like such a man as Faulkner to want a three-cornered household. I think the man who can't give up his friend after he's married, is always a kind of weakling.» (Howells 1890:33), og senere: «It was his folly, his silly, romantic clinging to a sentiment that he ought to have flung away the instant he was married, which did all the harm. A husband shouldn't have any friend but his wife.» (ibid:139).

Faulkner blir konsekvent beskrevet i form av moralsk, mental og fysisk lidelse, noe som kan knyttes til hans brudd med datidens moral. Elizabeth Stevens Prioleau (1983:110) foreslår at Faulkner har alle tegnene på manglende seksuell disiplin, han er «[...] a textbook exhibit of the symptoms of masturbation and incontinence in Howells's culture.» Når ekteparet March besøker Faulkner rett før hans død, finner de ham «[...] deeply sunken in [an] armchair ... and fondling the crook of his stick with his thin right hand» (Howells 1890:27). Denne masturberingssymbolikken oppfyller fullt ut den viktorianske diagnosen

for eksess og manglende måtehold (Prioleau 1983:110).

Faulkners sjalusimareritt tolkes av de fleste karakterene i romanen som et tegn på psykisk sykdom, og både Nevil og Hermia er sikre på at det er marerittet som til slutt tar livet av ham. Hans fysiske helse blir stadig dårligere under skyggen av drømmen, til hjerter hans til sist gir opp i romanens dramatiske høydepunkt. I en ellers relativt symbolfattig bok illustrerer drømmen en hovedidé om at ordningen med Nevil og Mrs. Faulkner er uforenlig med et middelklasseliv, den kan ikke fortsette, kan ikke løses. Ekteskap går ikke opp i tre.

Etter at Hermia har fått vite hva drømmen gikk ut på, sier Mrs. March, i sympati med Hermia, opprørt til sin mann:

'It isn't her fault ... It's *his* fault for having him there to dream about; and it's *HIS* fault for being there to be dreamt about.' I knew that my wife meant Faulkner by her less, and Nevil by her greater, vehemence of accent. 'I suppose she felt, all the time – such a woman would – that he had no right to bring his friendship into their married life that way. She must have felt hampered and molested by it; but she yielded to him because she didn't want to seem petty or jealous. That's where I blame *her*. Basil! A woman's jealousy is God-given! It's inspired, for her safety and for her husband's. She *ought* to show it.' (Howells 1890:138, originale uthevinger)

På forskjellige måter kan både Faulkner, Hermia og Nevil, ifølge Mrs. March, klandres for det romantiske vennskapet og dets ulykkelige utfall. Mens Hermia blir relativt renvasket for skyld og heller sett på som offer, blir også Nevil symbolsk straffet i romanen. Nevil bryter med moderne mannlighetsideal i det at han forsømmer både sin karriere og

å stifte familie til fordel for å holde liv i det romantiske vennskapet med Faulkner, og kort tid etter Faulkners død blir han klemt til døde mellom et tog og plattformen. Toget er et av de vanligste symbolene på fallos i viktoriansk litteratur, og slik kan også Nevils skjebne forstås som en symbolsk moralsk avstraffelse for hans manglende eller utdaterte mannlighet.

Selv om homoseksualitet i økende grad var en del av samfunnsdiskursen på tiden romanen ble skrevet, er det ikke homofobi som er den drivende årsaken til vennskapsproblematismen i romanen. Her er det heller andre brudd på mannlighetsnormen som gjøres gjeldende. Tidligere har vennskap vært en typisk mannlig kvalitet i vestlig kultur, karakterisert ved tradisjonelle mannlighetstermer som mot, lojalitet, ridderlighet og heroisme (Hammond og Jablow 1987:241). Mot slutten av århundret ble vennskap i økende grad knyttet til tradisjonelle feminine kvaliteter som intimitet, omsorg og nærhet. Mens vennskap ble feminisert, dreide mannsidealet mot ytterligere selvstendighet i forhold til andre menn (Cancian 1987:16). En mann skulle ikke lenger ha en annen mann som sin beste venn – hans hustru skulle nå fylle samme formål. Kravet om at mannen skal gifte seg med en kvinne, er en viktig årsak til problemene som oppstår i romanen. Nære vennskap på tvers av kjønnene ble stadig vanligere. Sammen med romantiske ekteskap utfordret disse formene for nærhet sammekjønnssvennskapets rolle i forhold til menns behov for intimitet (Nissen 2004:118). I *The Shadow* kombineres romantiske vennskap, romantiske ekteskap og vennskap på tvers av kjønnene i det som utgjør det konfliktfylte plottet.

Homofobi er kanskje ikke en tydelig årsak til vennskapets oppløsning, men kjærlighet mellom menn var vanskeligere å sette ord på i 1890 enn bare noen tiår tidligere. I større grad enn før ble sex sett på som en konsekvens av kjærlighet (Faderman 1985:16). Slik

ble også forelskelse mellom to menn vanskeligere å snakke om enn før, mens det mellom kvinner var godtatt i større grad, kanskje fordi man på slutten av 1800-tallet mente at kvinner flest ikke var spesielt «plaget» av seksuelle følelser (Laqueur 1990:4). Uttrykket å være forelsket (*in love* eller *infatuation*) brukes ofte i romanen både om krysskjønnsforhold og kvinne-kvinne-forhold. Faktisk blir de aller fleste kvinnevennskap i *The Shadow* før eller siden kalt forelskelse. Uttrykket blir imidlertid aldri brukt om to menn, noe som er bemerkelsesverdig, fordi beskrivelsene av hva menn føler for andre menn skiller seg lite fra beskrivelser av kvinne-kvinne-forhold når

imidlertid ingen hemninger med å fortelle om sine sterke følelser for Nevil til March, og allerede er også Faulkner og March blitt som «én sjel». Det er altså ikke følelsene og deres uttrykk som er problemet. Problemene oppstår først når denne kjærligheten tar oppmerksomheten bort fra det som tilhører den voksne mannens liv: først og fremst ekteskap, arbeidsliv og ansvar. Romantiske vennskap blir noe som mer og mer tilhører ungdommen og ungkarslivet, og ungkarslivet i seg selv blir også i økende grad problematisert. På slutten av 1800-tallet fungerte romantiske sammekjønnsvennskap som læringsperioder til ekteskapet som skulle komme senere

Konflikten mellom to mannlighetsidealer, den «naturlige» eller «ville» mannen og familiemannen, viste seg i den stadig økende redselen for hva industrialiseringen og urbaniseringen gjorde med menn.

det gjelder intensiteten i følelsene. Tvert imot er det i romanen brukt atskillig mer patos og plass på beskrivelsen av store følelser mellom først og fremst Faulkner og Nevil, men også Nevil og March og March og Faulkner.

I en scene tidlig i romanen, mens Faulkner ennå er ung og ugift, forteller Faulkner om Nevils kvaliteter til March. Han sier at «you can't have any true conception of friendship till you have known him». Overstrømmet av følelser begynner de sammen å deklamere et dikt mens begge stemmer hviser og knekker.⁵ «It was the youth in both of us, smitten to ecstasy by the beauty of the scene, and pouring itself out in the modulations of that divine stop, as if it had been the rapture of one soul» (Howells 1890:8). Dette var bare andre gang de møttes. Faulkner har

(Rotundo 1993:86). Dette er tydelig i både Nevil og Faulknors tilfelle. For Faulkner kommer dette tydeligst fram gjennom konfliktene som oppstår når han ikke lar vennskapet kun være en prøvetid, men holder fast ved det selv i ekteskapet. Faulkner og Nevils individuelle ønsker om et intimt vennskap på den ene siden står i kontrast til samfunnets idealer og normer på den andre siden.

Forholdet mellom Nevil og Faulkner har blitt lest som homoerotisk (se for eksempel Spangler 1971), når ikke fokuset har ligget på å argumentere for skjulte heteroseksuelle følelser mellom Nevil og Faulknors hustru Hermia (Prioleau 1983, Crowley 1989). Det kan argumenteres for at begge disse alternative lesningene (feil)plasserer begjæret, avskyen og kjærligheten i et homo- eller

heteroseksuelt perspektiv, i stedet for å lese plottet som et balansert portrett av Faulkners kjærlighet (og mulige begjær) for både Nevil og sin kone.

Konflikten mellom to mannlighetsidealer, den «naturlige» eller «ville» mannen og familiemannen, viste seg i den stadig økende redselen for hva industrialiseringen og urbaniseringen gjorde med menn. Enkelte samfunnskommentatorer fryktet en bortskjemt generasjon av menn, «flat-chested cigarette smokers with shaky nerves and doubtful vitality» (i Rotundo 1993:252). Faulkner kan ses som en personifisering av denne typen mann; hans fysiske, moralske og psykiske lidelse ødelegger for hans nærmeste og leder ham til sist i døden. Som et skrekkenes eksempel på forfeilet mannlighet, griper han seg til hjertet i den dramatiske dødsscenen mens han stirrer hatefullt på sin hustru. Mens partneren i «Tennessee's Partner» kan representere en relativt vellykket løsning av konflikten mellom mannlighetsidealene «villmann» og «kjærlig mann», kan *The Shadow* ses på som det motsatte, et bilde på en mislykket kombinasjon av gamle idealer og individuelle ønsker om romantiske vennskap og nye idealer om eksklusiv heteroseksualitet.

Vennskap og seksualitet i Harlem

Avskyen for den tilknappede, ufrie og svake hvite viktorianske mannen, som sto som et vrengebilde av idealet om den ansvarlige, industrialiserte familiemannen, kommer enda sterkere til syne i den afroamerikanske bydelen Harlem i New York på 1920-tallet. I *Home to Harlem* (1928) av Claude McKay (1889–1948) møtes Jake og Ray i tiden etter første verdenskrig, i de tidlige dager av «The Harlem Renaissance» da jazz og blues, kunst og litteratur blomstret i Harlem. Jake og Ray er umiddelbart tiltrukket av hverandre og er deretter bortimot uatskillelige, selv om

Ray med sin universitetsutdannelse føler seg atskilt fra Jake og de andre kameratene deres, som stort sett tilhører en uutdannet arbeiderklasse. Når Ray til sist beslutter å forlate Harlem, er allikevel det eneste som holder ham tilbake nettopp vennskapet med Jake, og ikke forloveden som han gladelig lar være igjen hjemme.

Tidlige kritikere reagerte indignert på hva de så som primitivisme i romanen (særlig den svarte forfatteren og borgerrettsforkjemperen W. E. B. Du Bois, se Watson 1995:83). I 1976 slet McKays biograf James R. Giles med å forklare forholdet til Jake og Ray fordi han ikke kunne plassere noen av dem innenfor samtidens seksuelle rammeverk, mens Suzette A. Spencer (1998) var den første som «avslørte» den homoseksuelle subteksten i romanen. Jeg vil imidlertid argumentere for at forholdet kan karakteriseres som et intimt mannlig vennskap.⁶

Dette var mulig i det spesielle kulturelle klimaet i Harlem. Den unge generasjonen svarte menn i Harlem, og spesielt McKay, avviste «den mannlige kanon,» skriver Martin Summers (2004:222), det vil si den hvite middelklassens mannlighet som McKay så som unaturlige hindringer for seksualitet og viril mannlighet. Denne mannlige kanon ble utfordret blant annet av intime forhold som de unge mennene i Harlem hadde med både menn og kvinner (ibid:152). At det i den hegemoniske kulturen ikke lenger var god tatt å ha en romantisk sammekjønnsvenn, var for McKay en av hindringene for «naturlig» oppførsel som han protesterte imot. McKay skapte i sin litteratur en inversjon av den viktorianske urbane middelklassens kjønnete hierarkier av teknologi og natur, selvkontroll og seksualitet, fornuft og følelse. Natur, sensualitet, følelser – idealer som var klart til stede i den svarte arbeiderklassen – ble markørene for en moderne maskulinitet, viser Summers (ibid:224). Innenfor denne rammen

er det åpnet for intime sammekjønnssvennskap slik McKay illustrerer i *Home to Harlem*. Rays utdannelse blir i dette tankesettet problematisk fordi den knytter ham i egne øyne til den forhatte, hvite mannligheten som har fjernet seg fra de «naturlige» og «primitive» mannlige vennskapene.

Vennskapet mellom Jake og Ray ender i romanen med at Ray mønstrer på som messegutt på en båt, og dagen før Ray reiser tar Jake og en kamerat av Ray og Jake, Billy Biasse, farvel med ham. I avskjedsscenen vises tre former for mannlighet representert av Jake, Ray og Billy Biasse, som på forskjellig vis setter grenser eller gir rom for nære vennskap menn imellom. Jake prøver å overtale Ray til å bli: «Why not can the idea, chap-pie? The sea is hell and when you hits shore it's the same life all ovah,» anmoder Jake. «I guess you are right,» sier Ray, «Goethe said the same thing in *Werther*.» Jake griper plutselig fatt i Rays skulder og utbryter:

'Chappie, I wish I was edjucated mahself.'
'Christ! What for?' demanded Ray.
'Becaz I likes you.' Like a black Pan out of the woods Jake looked into Ray's eyes with frank savage affection and Billy Biasse exclaimed:
'Lawdy in heaben! A li'l' foreign booze gwine turn you all soft?'
'Can't you like me just as well as you are?' asked Ray. 'I can't feel any difference at all. If I was famous as Jack Johnson and rich as Madame Walker⁷ I'd prefer to have you as my friend rather than – President Wilson.'
'Like bumbole you would!' . . . 'Ef I was edjucated, I could understand things better and be proper-speaking like you is.'
'Oh, you heart-breaking, slobbering nigger!' cried Billy Biasse. 'That's the stuff youse got tuck away there under your tough black hide.'

'Muzzle you' mouf,' retorted Jake. 'Sure Ise human. I ain't no lonesome wolf lak you is.' (Ibid:273–274)

Det er Jake som fullt ut oppfyller McKays krav til mannlighet: naturlig, sensuell og følsom. For Jake er et intimt vennskap ønskelig og naturlig, og han ser ingen grunn til at det ikke skal kunne fortsette. Jakes eneste problem er Rays utdannelse, som står som en kløft mellom dem. Løsningen hans er et «three-cornered household» som skal inneholde Ray, Jake og Jakes søster. Den nå ganske glemte løsningen på konflikten mellom et romantisk vennskap og kravet til ekteskap løser for Jake samtidig noe av klasseproblemet, for hans plan innebærer å hjelpe søsteren til utdannelse, forteller han Ray, slik at hun blir «good enough foh you to hitch up with. Then we could all settle down and make money like edjucated people do, instead a you gwine off to throw you'self away on some lousy dinghy» (ibid:273).

For Ray løser dette ingenting. Jakes følelse av at det er Rays utdannelse som skiller dem er riktig nok, men det er ikke på grunn av at Jake har for lite, Rays problem er at han selv har for mye. Ray har nærmet seg for mye det hvite viktorianske mannlighetskravet om kontrollerte følelser og krav til ekteskap og karriere, milevidt fra Jakes «frank savage affection». På 1920-tallet var det for første gang relativt vanlig for afroamerikanere å ha skolegang og tilgang til universitetene, men Rays «hvite» utdannelse blir satt i kontrast til hans faktiske makt. Hans utdannelse innenfor det hvite samfunnet tar ham bort fra den «ekte» svarte mannligheten som Jake eksemplifiserer, som gir rom for intime vennskap med andre menn. Det er for å slippe å stifte familie og bli til en parodi av den viktorianske hvite familiefaren at han må rømme til en fullstendig homososial sfære, et sted hvor også utdannelsen hans blir meningsløs.

Han sier til Jake at «The fact is, Jake, [...] I don't know what I'll do with my little education. I wonder sometimes if I could get rid of it and go and lose myself in some savage culture in the jungles of Africa. I am a misfit.» (ibid:274). Ray innser at han ikke vil kunne klare å bli lykkelig i et samfunn hvor idealet om familiefaren har fått grundig fotfeste. Slik blir utdannelsens misforhold til Rays faktiske status knyttet sammen med feilet mannlighet, som for Ray og Jake blir den avgjørende faktor i oppløsningen av deres vennskap. Hvis Ray blir, vet han at han må gifte seg og bli familiemann. Rays valg innebærer slik en flukt fra en type heteronormativitet som er knyttet sammen med den hvite sivilisasjonen. Ray, lik det romantiske mannlighetsidealet som ga gjenklang i «Tennessee's Partner», følger sine «instinkter» og bryter løs fra den feminiserte – og hvite – sivilisasjonen.

Billy Biasse, kameraten deres, er langt tøffere og mer aggressiv enn dem begge, og Jake setter hans aggressivitet i sammenheng med at Billy er en «wolf». Begrepet «wolf» innebar en mann som oppfylte datidens krav til mannlighet og som fortrakk sex med mer feminine menn. Det vises aldri noen uvilje mot Billys preferanse for å ha sex med andre menn i romanen, bare hans aggressive maskulinitet, som står i skarp kontrast til Jakes egen kjærlighet til Ray. I dag ville en mann som Billy kanskje identifisere seg som homoseksuell, og med det en tilhørende følelsesmessig nærhet til andre menn. For Billy er det imidlertid hans egenskap som «wolf» som hindrer nettopp denne nærheten. Verken de formene for homofobi som blir uttrykt i romanen, eller Billy som er nærmest dagens homoseksualitet i uttrykk, legger sterkere føringer på vennskapet mellom Jake og Ray enn at Jake bekymringsløst kan blåse dem bort.

Med Eve Kosofsky Sedgwicks betraktning i minne om at innen 1910 var intime vennskap mellom menn mer eller mindre umulig

på grunn av stadig vekk tydeligere homoseksualitet og homofobi i kulturen, skulle man kunne gå ut i fra at Jake og Rays vennskap måtte begrenses for å ikke risikere å bli ofre for homofobi. Etter Michel Foucault er den vanligste forståelsen at homoseksualitet som «art», eller som identifiseringskategori, oppsto på slutten av 1800-tallet. Mye av det gamle tankesettet fantes imidlertid fortsatt, og i New Yorks subkulturer, for eksempel, var ikke den distinkte binære motsetningen mellom homo/hetero som eksisterer i Europa og USA i dag spesielt tydelig. Fortsatt fantes heller ikke det homoseksuelle «skapet», skriver Chauncey (1994:23). I Harlem var det en rekke forskjellige måter å definere seksuelle preferanser på. Var man den aktive part i sex med mindre mandige menn, kunne dette også være en maskulinitetsbekreftelse.⁸

Hovedskillelinjene gikk altså ved hvor maskulin man var etter datidens standard, i stedet for hvilket kjønn man var forelsket i og/eller var seksuelt tiltrukket av. Betydningen av ordet homoseksualitet var ganske forskjellig fra nå, og heteroseksualitet hadde så vidt blitt et meningsbærende uttrykk. Ikke før på 1930/40-tallet ble skillet mellom «fairy» (tilnærmet lik det norske uttrykket «skrulle») og «normal mann» langsomt erstattet av «homoseksuell» og «heteroseksuell». De nye begrepene betydde likevel ikke nøyaktig det samme som de gamle. På 1920-tallet var den viktigste identifiseringskategorien fortsatt kjønnsstatus, ikke seksualitet (Chauncey 1994:47–48). Dette innebærer at mannlig nærhet, både emosjonell og seksuell, ikke ble knyttet til feminisering, slik homoseksualitet ofte er stereotypifisert i dag, og også at emosjonell og seksuell nærhet ikke ble tolket som konsekvenser av hverandre. Selv om homofobi fantes, var Harlem relativt åpen for forskjellige seksuelle ordninger. Dette spilte en viktig rolle i forståelsen av grensene eller mulighetene for mannlig vennskap i en tid

som skjematisk kan (mis)forstås som «etter at homoseksualitet oppsto». Den «nye», åpne seksualiteten og forskjellige grader av homofobi hindret ikke at det nære vennskapet mellom Jake og Ray utviklet seg lik et romantisk vennskap.

Selv om det ville være galt å presse Jake og Ray inn i den viktorianske formen for romantiske vennskap, er det tydelig at det var mulig med en generell aksept i Harlem for en type mannlighet som åpnet for svært nære, emosjonelle vennskap mellom menn. Det er også tydelig at dette var fristilt fra datidens forståelse av homoseksualitet. Kombinert med at mannlighet – ikke seksualitet – bestemte en manns identitet, betydde dette at å være «forelsket» i noen av samme kjønn fortsatt var mulig uten å nødvendigvis måtte inkludere et seksuelt aspekt.

Sluttord

Alle tekstene jeg har diskutert over, beskriver intime vennskap mellom menn i Nord-Amerika til dels før institusjonaliseringen av moderne seksualitetskategorier. Men hvis «Tennessee's Partner» kan sies å være et klassisk eksempel på et romantisk vennskap i litteraturen, befinner *The Shadow* seg i det konfliktfylte skjæringspunktet mellom individuelle ønsker om romantiske vennskap og nye idealer om eksklusiv heteroseksualitet. *Home to Harlem* illustrerer på sin side mannlig vennskap i en tid da homoseksualitet i langt større grad var blitt en identitet. Innledningsvis viste jeg til Sedgwick's antagelse om at opphøret av romantiske vennskap er knyttet til framveksten av homofobi. Jeg har forsøkt å moderere denne antagelsen med to relaterte innvendinger: For det første var ikke nødvendigvis homofobi en hindring for romantiske vennskap, og for det andre var det også mange andre svært viktige årsaker til denne vennskskapsformens opphør. Det første

tydeliggjøres gjennom lesningen av *Home to Harlem*. Her vises det at selv om deres samfunn var relativt homofobt, kunne et forhold som Jake og Rays eksistere uten blygsel eller bundethet. At det var andre grunner ved siden av homofobi som gjorde at romantiske vennskap ble mer og mer problematisk, vises gjennom de to seneste tekstene. Mindre atskilte kjønnssfærer og det romantiske ekteskapet endret kravene og normene til mannlighet. Mannlighetsidealet endret seg også som reaksjon på andre klasser, etniske grupper og tidligere generasjoner. Det er disse endringsårsakene som til sist gjorde vennskapene til Faulkner og Nevil og Jake og Ray umulige å opprettholde. ★

Litteratur

- Brooks, Cleanth Jr. og Robert Penn Warren 1943. *Understanding Fiction*. Appleton-Century-Crofts, New York.
- Burton, Linda 1980. For Better or Worse – Tennessee and His Partner: A New Approach to Bret Harte. *Arizona Quarterly* 36, 211–216.
- Cancian, Francesca M. 1987. *Love in America: Gender and Self-Development*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chauncey, George 1994. *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World, 1890–1940*. BasicBooks, New York.
- Conner, William F. 1980. The Euchring of Tennessee: A Reexamination of Bret Harte's 'Tennessee's Partner'. *Studies in Short Fiction* 17, 109–120.
- Crowley, John W. 1989. The Length of *The Shadow of a Dream*. I John W. Crowley: *The Mask of Fiction*. The University of Massachusetts Press, Amherst.
- D'Emilio, John og Estelle B. Freeman 1988. *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*. Harper and Row, New York.
- Eriksen, Ingunn 2005. *The Manly Love of Comrades: Male Romantic Friendship and Masculinity in «Tennessee's Partner», The Shadow of a Dream, and Home to Harlem*. Hovedoppgave, Institutt for litteratur og områdestudier, Universitetet i Oslo.
- Faderman, Lillian 1985. *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. Women's Press, London.
- Foucault, Michel 1990. *The History of Sexuality: Volume 1*. Penguin, Harmondsworth.
- Garber, Eric 1991. A Spectacle in Color: the Lesbian and Gay Subculture of Jazz Age Harlem. I Martin Duberman, Martha Vicinus og George Chauncey jr. (red.): *Hidden from History: Reclaiming the Gay*

- and Lesbian past. Penguin, London.
- Giles, James R. 1976. *Claude McKay*. Twayne, Boston.
- Hammond, Dorothy og Alta Jablow 1987. Gilgamesh and the Sundance Kid: The Myth of Male Friendship. I Harry Brod (red.): *The Making of Masculinities: The New Men's Studies*. Allen & Unwin, Boston.
- Harte, Bret. Tennessee's Partner. I Axel Nissen (red.): *The Romantic Friendship Reader: Love Stories Between Men in Victorian America*. Boston: Northeastern UP, 2003. 53-61.
- Hellesund, Tone 2003. *Kapitler fra singellivets historie*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hoffmann, Andrew J. 1995. Mark Twain and Homosexuality. *American Literature* 67, 23-49.
- Howells, W.D. 1890. *The Shadow of a Dream*. Harper, New York.
- Jackson, Peter 2001-2003. *The Lord of the Rings* (part I - III). New Line.
- Katz, Jonathan Ned 2001. *Love Stories: Sex between Men before Homosexuality*. University of Chicago Press, Chicago.
- Kimmel, Michael S. 1996. *Manhood in America: A Cultural History*. The Free Press, New York.
- Laqueur, Thomas 1990. *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- May, Charles E. 1977. Bret Harte's «Tennessee's Partner»: The Reader Euchred. *South Dakota Review* 15, 109-117.
- McKay, Claude 1987. *Home to Harlem*. Northeastern University Press, Boston, Mass.
- Merwin, Henry Childs 1912. *Life of Bret Harte: With Some Account of the California Pioneers*. Chatto and Windus, London.
- Morrow, Patrick D. 1979. *Bret Harte: Literary Critic*. Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green, Ohio.
- Nardi, Peter 1992. «Seamless Souls»: An Introduction to Men's Friendships. I Peter Nardi (red.): *Men's Friendships*. Sage Publications, Newbury Park, Calif.
- Nissen, Axel 2004. Departments of Human Feeling: Roderick Hudson, Love, and Friendship in the Gilded Age. *Prospects* 28, 101-125.
- Nissen, Axel 2003. *The Romantic Friendship Reader: Love Stories between Men in Victorian America*. Northeastern University Press, Boston.
- Pemberton, T. Edgar 1900. *Bret Harte: a Treatise and a Tribute*. Greening, London.
- Prieur, Annick 1994. *Isenesettelser av kjønn. Transvestitter og machomenn i Mexico by*. Pax, Oslo.
- Prioleau, Elizabeth Stevens 1983. *The Circle of Eros: Sexuality in the Work of William Dean Howells*. Duke University Press, Durham, N.C.
- Rotundo, E. Anthony 1993. *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*. BasicBooks, New York.
- Scharnhorst, Gary 2000. *Bret Harte: Opening the American Literary West*. University of Oklahoma Press, Oklahoma.
- Sedgwick, Eve Kosofsky 1985. *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. Columbia University Press, New York.
- Seidman, Steven 1991. *Romantic Longings: Love in America, 1830-1980*. Routledge, New York.
- Smith-Rosenberg, Carroll 1975. The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America. *Signs* 1, 1-29.
- Spangler, George 1971. The Shadow of a Dream: Howells' Homosexual Tragedy. *American Quarterly* 23, 110-119.
- Spencer, Suzette A. 1998. Swerving at a Different Angle and Flying in the Face of Tradition: The Subtext in Home to Harlem. *CLA Journal* 42, 164-193.
- Stevens, J. David 1997. «She was a woman»: Family Roles, Gender, and Sexuality in Bret Harte. *American Literature* 69, 571-593.
- Summers, Martin 2004. *Manliness and Its Discontents: The Black Middle Class and the Transformation of Masculinity, 1900-1930*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C.
- Watson, Steven 1995. *The Harlem Renaissance: Hub of African American Culture, 1920-1930*. Random House, New York.

Noter

- 1 Artikkelen bygger på min hovedoppgave fra 2005.
- 2 Romantiske vennskap har først og fremst vært knyttet til kvinnelige vennskap, se blant annet Carroll Smith-Rosenbergs «The Female World of Love and Ritual» (1975), Lillian Fadermans *Surpassing the Love of Men* (1981) og Tone Hellesund bok om norske peppermøer (2003). Mannlige romantiske vennskap har imidlertid fått økt oppmerksomhet de siste årene, blant annet gjennom forskningen til Jonathan Ned Katz, Peter Nardi og E. Anthony Rotundo.
- 3 Dette understrekes her gjennom at kvinner i alle de tre tekstene er sidestilt på forskjellige måter. I Hartes gullgraveleirer var det knapt kvinner og i Howells' middelklassesamfunn og McKays Harlem er kvinnene ukompatible med og hinder for mennenes vennskap.
- 4 Et unntak er Mark Twain, på den tiden Hartes bitre fiende, som skrev om «Tennessee's Partner»: «Does the artist show a clear knowledge of human nature when he makes his hero welcome back a man who has committed against him that sin which neither the great nor the little ever forgive? - & not only welcome him back but love him with the fondling of a girl to the last, & then pine and die for the loss of him?» (siteret i Nissen 2003:52).
- 5 Diktet er William Wordsworths «Ode: Intimations of Immortality». Diktets tematisering av uskyldig barndom og død fungerer som metafor og frampek i scenen.
- 6 Jeg bruker her uttrykket «intime vennskap» i stedet for romantiske vennskap, ikke for å skille mellom innholdet i vennskapet, men fordi uttrykket «romantisk» er særlig knyttet til Romantikken.
- 7 Al'elia Walker var millionærarving og salongvertinne. Jack Johnson var den første afroamerikanske verdensmesteren i tungvektsboksing. Begge var ikoner i Harlem på 1920-tallet.
- 8 Annick Prieur har beskrevet tilsvarende forestillinger blant mannlige arbeiderklasseungdommer i Mexico City (1994).

Male love changing: intimate male friendships in American literature

The main question I structure my investigation around is how society's sexual mores and conceptions of manliness influenced the way in which men could be intimate friends in the last part of the nineteenth century and the first part of the twentieth. Analyzing one short story and two novels that celebrate, illustrate, and at times question male friendship and its borders, I suggest that homopho-

bia was not necessarily a hindrance to male romantic friendship. Many other changes in American society also contributed to the conclusion of this special type of friendship. Written from different temporal, cultural, racial, geographical, and class based viewpoints, my chosen literary works are Bret Harte's short story «Tennessee's Partner» (1869), William Dean Howells's novel *The Shadow of a Dream* (1890), and Claude McKay's novel *Home to Harlem* (1928).

Familiesnakk i amerikansk presidentretorikk

«Familiesnakk» har fått økt betydning i amerikansk presidentretorikk etter at familieverdier ble aktualisert som politisk tema på 1980-tallet. Hvilken rolle spiller dette for presidentens symbolske posisjon? I denne artikkelen argumenterer Stine Helena Svendsen for at presidentens «familiesnakk» kan leses som et retorisk rammeverk der autoritet og makt forhandles i et kjønnnet språk. Hun peker på at disse mekanismene kan se ut til å underbygge hvit, heteronormativ maskulinitet som grunnlag for presidenters autoritet.

Denne artikkelen handler om familieretorikkens implikasjoner for symbolsk presidentmakt i dagens USA. I teksten vurderer jeg hvilken innvirkning kjønnnet selvpresentasjon med utgangspunkt i egen familie, samt familien som politisk tema, hadde for de to største partienes kandidater i valget i 2000. I denne forbindelse presenterer jeg også utdrag fra Bill Clintons familiesnakk og diskuterer dette i sammenheng med Lewinsky-skandalen og retorikken til George W. Bush og Al Gore i 2000. Med utgangspunkt i dette materialet diskuterer jeg hvordan kjønnnet selvpresentasjon knyttet til familien og familiens symbolske posisjon kan brukes som rammeverk for en forhandling om presidentmakt. Videre vurderer jeg hvilken innvirkning det har på den demokratiske kulturen om familien får danne det symbolske rammeverket for demokratiet, og hvilken betydning det har for presidentkandidaters autoritetsforhandlinger om det er alenemoren eller den borgelige kjernefamilien som står i sentrum i fortellingen om den amerikanske familien i politisk retorikk.

Er presidentmakten kjønnnet?

Presidentens relative makt har vært et kjerne-tema i amerikanske presidentskapsstudier, spesielt etter utgivelsen av Arthur M. Schlesingers verk *The Imperial Presidency*, som fremmet påstanden om at presidenten i kjølvannet av Vietnam-krigen hadde antatt en maktposisjon, spesielt i utenrikspolitikken, som tenderte mot å være eneveldig (Schlesinger 1973). Mot dette argumentet har det vært hevdet at presidentens myndighet er svært begrenset i grunnloven, og at presidentens makt i sum består i «makten til å overbevise» (Neustadt 1960:23). Et sentralt problem i denne debatten er hvorvidt de høye forventningene til hva presidenten skal utrette politisk fører til frustrasjon hos presidenten og skuffelse blant folk (Hoxie 2004:194), eller

om presidenten i denne situasjonen snarere utvider sine personlige maktmidler på bekostning av kongressen på udemokratisk vis (Lind 2004:191).

Maktmidlene som den amerikanske presidenten har til rådighet har fått betydelig oppmerksomhet etter 11. september 2001. Allerede i oktober 2001 svarte Bush-administrasjonen på terrorangrepet med sikkerhetstiltakene i «U.S.A. Patriot Act». Disse tiltakene utvidet definisjonen av terroristbegrepet og ga statsadvokaten utvidet myndighet til å holde fanger utenom ordinær rettsprosedyre. Presidenten fikk myndighet av kongressen til å bruke «all necessary and appropriate force» mot mistenkte i forbindelse med terrorhandlingene, samt de som måtte ha huset dem (Pfiffner 2005:456). Denne myndigheten ga også presidenten grunnlag for å gå til krig mot Afghanistan høsten 2001. Selv om det har vært en utvikling mot mer presidentmakt i USA over tid, en utvikling som kom i gang igjen få år etter Watergateskandalen, har man etter 11. september 2001 fått det presidentforsker Andrew Rudalevige kaller en «flodbølge» av presidentmakt (Rudalevige 2005).

I kjølvannet av 11. september 2001 har også flere feminister engasjert seg i debatten om presidentens relative makt i det amerikanske politiske systemet. I ett essay skrevet etter 11. september 2001 skriver Judith Butler at «we now see that the national border is more permeable than we thought. Our general response is anxiety, rage; a radical desire for security [...]» (2004:39). Med utgangspunkt i denne politiske situasjonen har kjønnsforskere sammenlignet Bush-administrasjonens sikkerhetspolitikk med en form for paternalistisk beskyttelse som innebærer frihetsberøvelse. Mary Hawkesworth hevder at Bush-administrasjonens politikk har ført til at den amerikanske befolkningen er blitt «feminisert» i sin relasjon til myndighetene etter 11. september, og at tilbud om beskyt-

telse av borgerne presenteres sammen med et patriarkalsk troskapskrav og begrenset frihet (Hawkesworth 2006:114). Presidentens utvidete maktmidler blir tilsvarende kjønnnet i Hawkesworths rammeverk, som en «maskulin» beskyttelse. Iris Young lar den kjærlige patriarkalske faren stå som metafor for presidentmakten i det hun kaller «the logic of masculinist protection» (Young 2003). Hun hevder at krigen mot terror hadde en intern og ekstern front: fiendene utenfor landets grenser ble bekjempet gjennom krigføring, og fienden innenfor landegrensene måtte bekjempes med sikkerhetspolitikk og hemmelige tjenester (Young 2003:8). Konseptet «homeland security» utgjorde kjernen av denne politiske diskursen. Young påpeker at denne tanken om å beskytte hjemlandet fra ekstern fare i bytte mot takknemlighet og godtakelse av de frihetsbegrensninger beskytteren legger på en, er en logikk som er bygd på en patriarkalsk familiemodell, der innbyggerne gjøres til kvinner og barn i den diskursive relasjonen til en far eller ektemann (Young 2003:9). Innenfor dette rammeverket kan staten framstå som heltmodig mann som kjemper for sine på hjemmebane. Samtidig har Bush-administrasjonens retoriske rammeverk rundt krigene i Afghanistan og Irak også handlet om «redningen» av undertrykte kvinner i disse landene selv, noe som i sin tur kan sees på som nok et vitnesbyrd om statens heroiske gjerninger overfor egne innbyggere.

Young og Hawkesworths beskrivelser av hvordan Bush-administrasjonens politikk etter 11. september kan forstås i lys av en maskulin beskyttelseslogikk er treffende i forhold til den politiske situasjonen. Men at den amerikanske presidenten har svært vide myndigheter i en krigssituasjon er ikke unikt, noe Abraham Lincoln sine handlinger under den amerikanske borgerkrigen er det fremste eksempel på. Han arresterte og mistenkte

oppviglere etter eget forgodtbefinnende, stengte havner i sørstatene og overvåket postgangen (Pika og Maltese 2006:14). Et spørsmål som jeg har arbeidet med i masteroppgaven *Paternal Presidentialism* (Svendsen 2007) og som jeg vil diskutere i denne artikkelen, er på hvilke måter presidentkandidatenes kjønnede selvpresentasjon i 2000 kan sees i sammenheng med denne formen for maktbruk.

Det performative aspektet av presidentens maktposisjon har fått økt betydning med presidentens tv-sendte taler og opptredener. De påfølgende popularitetsmålingene har innvirkning på hans politiske kapital i maktforhandlinger med kongressen. Denne utviklingen har bidratt til å gi presidenten sterkere maktgrunnlag gjennom hele 1900-tallet (Tulis 1987). Samtidig er det mulig å spore en utvikling de siste 20 til 30 åra som indikerer at presidentens kjønnede selvpresentasjon og familieretorikk har blitt viktigere. Både feminismens og religiøse bevegelsers økte politiske innflytelse, og den påfølgende konflikten mellom dem har bidratt til å sette familien på den politiske agendaen (Hunter 1991; Illouz 2007).

I analysen av presidentkandidatenes valgtaler, debattinnlegg og reklamefilmer fra 2000 har jeg vært opptatt av å undersøke om det stemmer at kjønn, rase¹ og klasse brukes retorisk for å hevde presidentens maktposisjon, med et uttalt fokus på betydningen av kjønn. Jeg har foretatt en tekstanalyse av Al Gore og George W. Bush sine takketaler til sine respektive partikongresser i 2000, deres innlegg i de tre offisielle presidentvalgdebattene som avholdes for hvert valg, og har utover dette studert en reklamefilm pr. kandidat. Al Gores film er biografisk, mens Bush i sterkere grad fokuserer på politiske meritter i sin. Dette er de to første filmene kampanjene lanserte for nasjonal TV. Sammen med takketalene og debattene er reklamefilmer den

viktigste kommunikasjonskanalen i valgkampen. Dette materialet diskuteres i lys av Bill Clintons familiesnakk som kandidat i 1992 og diskusjonene om presidentens seksuelle praksis knyttet til Lewinsky-skandalen.

Familiesnakkets bakgrunn

Noe av det mest påfallende ved amerikansk presidentvalgretorikk er likheten mellom presidenter over tid. I et notat til sine valgkamparbeidere i 1968 formulerte Richard Nixon forventningene til en framtidig president på følgende måte: «Potential presidents are measured against an ideal that's a combination of leading man, God, father, hero, pope, king, with maybe just a touch of the avenging Furies thrown in.» (Pika og Maltese 2006:25). Her oppsummerer Nixon skyhøye forventninger, ikke til hva han skal utrette politisk, men hvem han skal tilstrebe å være overfor folket. Nixons eksempler er blant vår kulturs sterkeste bilder på maskulin autoritet, hvor den faderlige autoriteten står i sentrum. Michael Kimmel skriver at ledelsesidealet det amerikanske presidentskapet er tuftet på, primært var inspirert av den «dannede patriarken» (2006:13). USAs første president, George Washington, representerte en slik god kristen mann, som tok godt vare på alle sine undersåtter, inkludert slaven på sin plantasje, og holdt seg til et viktoriansk mannlighetsideal der selvkontroll, uavhengighet og moralsk styrke stod i sentrum (Kimmel 2006:13; Cuordileone 2005:11). Denne historiske bakgrunnen bidrar med kraftfulle symboler for presidenter og presidentkandidater også i dag, og utgjør en kjerne i presidentskapets egen symbolikk.

I sin studie av presidentretorikk i USA i etterkrigstida, *The Symbolic Presidency*, identifiserer Barbara Hinckley følgende trekk som sentrale i presidenters selvpresentasjon: De forsøker å framstå som 1) identisk med

nasjonen, som et symbol for nasjonen, 2) som identisk med myndighetene og statens makt, 3) som unik og alene, og 4) som nasjonens moralske leder, hvis oppgave er å rettlegge nasjonen og innbyggerne. Men enda viktigere enn disse symbolske hovedfunksjonene, hevder hun, er kravet om det skal være likhet på tvers av presidenter i framstillingen av nasjonens leder (Hinckley 1990:15). Det er mulig, men slett ikke nødvendig, for de fleste presidentkandidater å benytte seg av de sterke symbolene for hvit, maskulin autoritet som Nixon drar veksler på i sitatet over, til å oppnå denne kontinuiteten. De kan brukes til å stadfeste en viss grad av tradisjonell autoritet, i den forstand at den bygger på historisk sett sterke kulturelle maktstrukturer (Weber 2004:34). Men en slik strategi kan komme til å stå i motsetning til kandidatens evne til å framstå som «unik og alene». For å oppnå dette vil personlig karisma ofte være mer effektivt, noe som kan oppmuntre til å skille seg ut på det personlige plan.

Da det republikanske partiet i 1980 fjernet sin støtte til grunnlovsforslaget som skulle sikre likestilling mellom kjønnene, The Equal Rights Amendment (ERA), understreket de at støtten for kvinnebevegelsen og borgerrettighetsbevegelsen sine agendaer for likestilling var i ferd med å svekkes. På den samme kongressen ble skuespiller Ronald Reagan valgt til presidentkandidat for partiet. Ronald Reagans presidentskap (1981–1989) medførte en svekking av kvinnebevegelsens innflytelse på føderalt nivå. Samtidig gikk den religiøst konservative bevegelsen som kalte seg «The Moral Majority», med Phyllis Schlafly i spissen, offensivt ut mot liberalere og feminister (Bashevkin 1994). Den amerikanske kjernefamilien og «familieverdier» fikk en styrket posisjon gjennom det etter hvert veldokumenterte feministiske tilbakeslaget i USA på 1980-tallet (Faludi 1991). Ronald Reagan, president George W. Bushs politiske forbilde, dreide

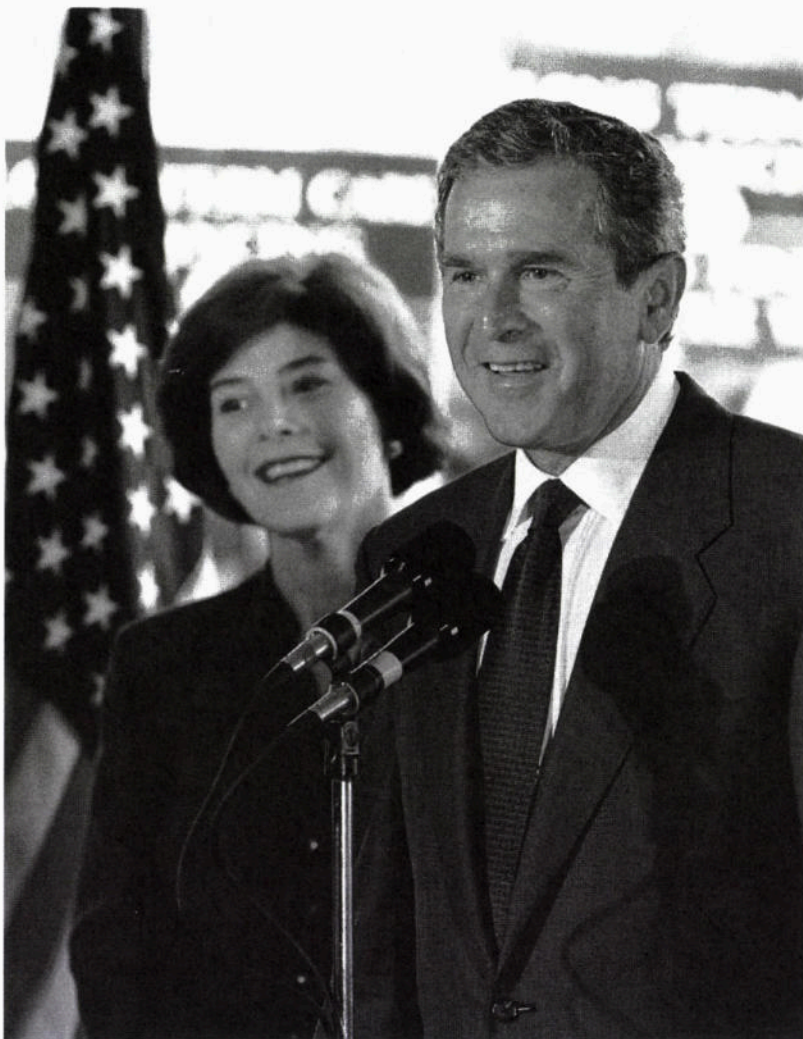

Foto: © Jim Bourg / Newsmakers / Scanpix

politisk retorikk i USA mot kjernefamilie og religiøsitet, og sørget for å styrke religiøse og konservative organisasjoners innflytelse på politikkutviklingen. Reagans retoriske stil, med stor vekt på følelsesbasert argumentasjon, var også et trekk som George W. Bush senere har videreført.

I 1992 stilte Reagans tidligere visepresident, George Bush senior, til gjenvalg som president, men ble slått av William Jefferson Clinton, en ung guvernør fra Arkansas. I den andre av de tre presidentvalgdebattene, de eneste debattene mellom kandidatene i valgkampen, ble kandidatene spurt om hvordan

nasjonalgjelden påvirket dem personlig. George H. W. Bush skjønte ikke spørsmålet: «I'm not sure I get it», sa han og ba tilskueren omformulere seg. Bill Clinton, derimot, fortalte med medfølelse at han kjente folk som hadde mistet jobben sin i Arkansas, fordi økonomien var dårlig (Woodward 2004:59). Clinton introduserte en stor dose medfølelse i 1990-tallets presidentretorikk, med suksess. «We are living at a moment in which a new economy of emotion is emerging», hevder Kathleen Woodward i forbindelse med denne utviklingen (2004:60). Eva Illouz hevder at psykologien og feminismens økte betydning

i det amerikanske samfunnet i det tjuende århundre har ført til at følelsene har fått en sterkere posisjon i det offentlige rom – på godt og vondt (Illouz 2007:37). Det er mulig de har rett – etter 1992 ser det ut som «emosjonell kapital» er et viktig suksesskriterium i amerikanske presidentvalg. I 2000 stilte Bush jr. til valg med slagordet «Compassionate Conservatism», og videreførte dermed en retorisk stil der det «private» i stor grad blir «politisk». I valget i 2000 hadde begge hovedkandidater riksrettsprosessen mot Bill Clinton friskt i minne, og snakket om sine egne familieliv med dette som referanseramme.

Det moralske valget: Familiesnakk i 2000-valgkampen

I sin første større reklamefilm for valget i 2000 presenterte Bush seg som en svært effektiv guvernør for landets største stat, Texas, med kutt i offentlige utgifter, kamp mot ungdomskriminalitet og styrket utdanning gjennom lokalt selvstyre som hovedsaker (Bush/Cheney 2000). Barn og trygdemottakere er best tjent med «tøff kjærlighet» hevdet kandidaten som tydelig hentet sin «barmhjertige» konservative stil fra sin kristne overbevisning (Bush 2000). Kjærlighet til familien, omsorg for barn og det ufødte liv, og omsorg for de som faller utenfor i samfunnet var kjerneelementer i hans valgkamp. Den religiøst inspirerte moralen dannet grunnlaget for denne politikken:

My administration will give taxpayers new incentives to donate to charity, encourage after-school programs that build character, and support mentoring groups that shape and save young lives. We must give our children a spirit of moral courage because their character is our destiny. (Bush 2000)

Her er det karakterstyrke og moral som står i sentrum, og samfunnets ansvar for de svakeste løses gjennom den private givergleden til moralske mennesker. Kathleen Woodward påpeker i sin analyse av denne retorikken at den er overraskende fri for historier om de menneskene som faktisk lider på grunn av strukturelle forhold i samfunnet, og at fokuset, som i sitatet over, som oftest er på de gode borgerne som ordner opp, eller på uskyldige barn. «George W. Bush, in appropriating the rhetoric of compassion [...] has shrewdly excised the suffering body – one characterized by difference – from his national narrative of the future of the United States», kommenterer Woodward (2004:79). Kjernevelgeren i det barmhjertige konservative prosjektet er skattebetalerne og kirkegjengerne, som utøver sitt samfunnsansvar gjennom sitt privatliv, og som har det normative kjernefamilielivet til den amerikanske middelklassen som en av sine viktigste idealer. Bush presenterte seg selv som en ansvarlig mann i en større gruppe av ansvarlige amerikanere som alle mente at mange av landets problemer kunne løses ved at kristne verdier ble praktisert gjennom kjernefamilien og lokalsamfunnet. På denne måten snakket Bush fram et kristenkonservativt «vi».

Nykonservatismen, som Bush i stor grad har vært representant for, kjennetegnes av grunnpilarene religion, nasjonalisme og økonomisk vekst, hvorav religion er den klart viktigste faktoren (Kristol 1995:356). Hans sterke støtte til «faith based initiatives» var den viktigste politiske saken knyttet til denne ideologiske overbevisningen. Innenfor dette rammeverket er de handlende subjektene kristne foreldre i heteronormative ekteskap, mens de andre i en forstand er «dependants» som trenger moral og karakterstyrke for å løse sine problemer. Bush knyttet eksplisitt dette politiske idealet til sitt presidentkandidatur, her på partikongressen i 2000:

To lead this nation to a responsibility era, the president himself must be responsible [...] So when I put my hand on the Bible, [...] I will swear to uphold the honor and dignity of the office to which I have been elected, so help me God. (Bush 2000)

Slik ble den ansvarlige kristne foreldrerollen brukt av Bush som metafor for presidentens rolle i forhold til folket.

Hovedårsaken til at Bush var bekymret for æren og verdigheten til det hvite hus var Lewinsky-skandalen og riksrettsprosessen mot Bill Clintons presidentskap, som dominerte det amerikanske mediebildet i hele 1998 og inn i 1999 (Just og Crigler 2000:186). Demokratenes presidentkandidat, visepresident Al Gore, la opp en strategi for å utmerke seg som en selvstendig politiker uavhengig av Clinton, og markedsførte seg selv som en trygg, sterk og lojal familiefar. Hans biografiske reklamefilm som fokuserte på hans familie og politiske meritter ble avsluttet med følgende punchline: «Al Gore. Married 30 years. Father of four. Fighting for us» (Gore/Lieberman 2000). I sin valgtale til partikongressen fortalte han en historie om seg selv der både hans person og hans engasjement sprang ut fra de verdiene han hadde med seg fra sin familie. Med referanse til sine foreldre sa han: «I learned from them the value of a true, loving partnership that lasts for life.» (Gore 2000). Videre fortalte han om hvordan det var hans opplevelse med å stifte familie som gjorde at han fikk lyst til å jobbe med politikk, for å skape en bedre framtid for alle barn, ikke bare sine egne. Slik strukturerte Al Gore sin selvpresentasjon som presidentkandidat rundt familiesnakk. Hans lange, og forholdsvis tradisjonelle, ekteskap med Elizabeth Gore, og hans oppførsel som en ansvarlig far for fire barn ble brukt som vitnesbyrd for hans egnethet til presidentembetet. Gores kandidatur så ut til

å innebære en lovnad om å være en ansvarlig familiefar for hele folket. Dette reflekteres i hans syn på presidentens rolle i det politiske systemet som en som har ansvaret for de svakeste i samfunnet, de som ikke selv makter å kjempe for sine rettigheter:

I know one thing about the job of the president: It is the only job in the Constitution that is charged with the responsibility of fighting for all the people, not just the people of one state or one district, not just the wealthy or the powerful, all the people; especially those who need a voice, those who need a champion, those who need to be lifted up, so they are never left behind. (Gore 2000)

Bush og Gores måter å gi oppmerksomhet til de svakeste i samfunnet er likevel forskjellige i den forstand at Gore er opptatt av å styrke de svakes egen stemme, mens Bush primært snakker om hvordan et kristent og familieorientert «vi» skal spre sine verdier til gagn for de svakeste. På tross av denne viktige forskjellen i innretning snakker de på hver sin måte om presidentskapet som et utvidet *sym-bolsk foreldreskap*.

Bush og Gores anvendelse av foreldreskapet som metafor for presidentskapets ledelse kan drøftes med utgangspunkt i Lauren Berlants teori om den politiske maktens relasjon til kjønnsymbolikk i amerikansk politikk. Berlant hevder at det politiske fokuset på kjernefamilien som har vært tydelig siden Reagans administrasjon (1981–1989) har omdefinert medborgerskapet i amerikansk politikk. Fra å handle om folkelig deltakelse i demokratiet, er medborgerskap blitt omformet til å være noe man praktiserer i privatsfæren gjennom den nasjonalt ladede kjernefamilien, slik den framstår i nykonservativ retorikk (Berlant 1997:3–5). Amerikansk politisk retorikk har siden 1980-tallet

vært preget av «[...] the most vulnerable minor or virtual citizens – foetuses, children, real and imaginary immigrants – persons that, paradoxically, cannot yet act as citizens», hevder Berlant (1997:5).

Berlants påstand om at medborgerskapet «infantiliseres» i møte med politikere, setter søkelys på paternalistisk retorikk i politikken slik den kommer fram tematisk og symbolsk gjennom blant annet familiesnakk. I argumentasjonen til Gore og Bush i 2000-valgkampen er fokuset på dem selv som foreldre vel så slående som deres tematisering av barn. Dette danner grunnlaget for en symbolsk foreldre/barn-relasjon mellom folket og presidenten gjennom en politisk retorikk der medborgere blir redusert til avhengige av staten i en eller annen form. Den retoriske strukturen som familiesnakket ser ut til å bygge på har imidlertid et potensial utover dette, på grunn av presidentens symbolske posisjon i det politiske systemet. I amerikansk historie har emosjonelle krav fra den maktesløse innbyggeren gang på gang havnet i presidentens fang, og det oppmuntrer ham til å beskytte, og til å hjelpe. Denne diskursive dynamikken mellom presidenten som far og innbyggerne som barn kommer tydelig fram i familiesnakket i 2000-valgkampen, der det å skape et samfunn som beskytter barna bedre, og i Bushs tilfelle gir dem bedre forbilder, stod i sentrum.

Al Gore gjorde det krystallklart i sin valgkamp at han var en kandidat som verdsatte familieverdier, og at han selv var et eksempel på en tradisjonell familiefar. Det faktum at det nettopp var Bill Clintons manglende evne til å verne om disse verdiene som var bakgrunnen for riksrettsanklagene mot ham var sannsynligvis avgjørende for visepresidentens strategi. Gjennom å tildele presidenten en minimal rolle i egen valgkamp, og beskrive seg selv som fundamentalt forskjellig fra den Clinton folk husket fra riksrettsanklagene, forsøkte Gore å løsrive seg fra de belastende

delene av Clinton-administrasjonens rykte (Beyle 2001). Bush-kampanjen hadde på den andre siden en strategi som innebar å fokusere på verdier, spesielt mangelen på verdier i den demokratiske administrasjonen som Gore var en del av. «We know we must renew our values to restore our country», argumenterte Bush i sin takketale til den republikanske kongressen (Bush 2000). Utsagnet kom i forlengelsen av en redegjørelse for hans standpunkter på «moralske» spørsmål: reproduktive rettigheter, homoseksuelles partnerskapsmuligheter og trosbaserte initiativ i velferd og samfunnsliv. I argumentasjonen Bush la opp til fantes det en sammenheng mellom politiske holdninger i disse sakene, og ens personlige framferd i forhold til kjønn og seksualitet. Dette ble satt på spissen gjennom Bush sine gjentatte angrep på Clinton-administrasjonens moralske karakter. I et av disse angrepene uttalte Bush:

I believe that—I believe they've moved that sign, «The buck stops here» from the Oval Office desk to «The buck stops here» on the Lincoln bedroom. It's not good for the country and it's not right. We need to have a new look about how we conduct ourselves in office. (Commission on Presidential Debates 2000)

Innlegget henledet oppmerksomhet på hvordan Clinton-administrasjonen hadde latt prominente gjester, hvorav en del økonomiske bidragsytere, overnatte i Lincoln-soverommet i Det hvite hus i løpet av perioden. Men andre tolkninger av utsagnet var svært tilgjengelige, noe Al Gore gjorde tydelig at han oppfattet i sitt tilsva-

You may want to focus on scandal. I want to focus on results. As I said a couple of months ago, I stand here as my own man and I want you to see me for who I really

am. Tipper and I have been married for 30 years. We became grandparents a year-and-a-half ago. We've got four children. I have devoted 24 years of my life to public service and I've said this before and I'll say it again, if you entrust me with the presidency, I may not be the most exciting politician, but I will work hard for you every day. (Commission on Presidential Debates 2000)

Gores replikk er et av mange eksempler på hvordan han framholder sin ekteskaps- og

kompletterte deres menns selvframstilling. Laura og George W. Bush promoterte sin heteronormative relasjon med diskret selvfølgelighet. Elizabeth og Al Gore kommuniserte dette tydeligere, både gjennom Al Gores argumenter som omhandlet deres ekteskap, og retoriske handlinger, hvorav deres tungekys på podiet på demokratenes partikongress framstår som det tydeligste eksemplet. De to førstedamekandidatene gjorde det krystallklart gjennom sin selvpresentasjon at Hillary Rodham Clintons politiske og likestilte førstedamerolle ikke ville bli videreført av dem.

Gjennom sin framstilling av sine familier og koner drar de veksler på kulturelle forestillinger om mannlig dominans, noe som i sin tur kan styrke folks inntrykk av dem som sterke ledere.

foreldrestatus som vitnesbyrd på sin egnethet til presidentembetet, i implisitt kontrast til sin egen presidents seksualpraksis. Det begge kandidater så ut til å enes om var at deres personlige praksis av kjønn og seksualitet var svært relevant for hvor gode presidenter de ville komme til å bli.

Gjennom å snakke fram sin egen rolle som president med foreldreskap og familie som hovedmetafor inngikk Gore og Bush i et kjønnnet språk som jeg har valgt å kalle «familie-snakk». Innenfor den retoriske strategien som innebærer å framholde egne familieverdier, i Bushs tilfelle, og egen familie, i Gores tilfelle, framstår kandidatenes heteroseksualitet, monogame praksis, og kjønnstradisjonelle relasjoner til sine ektefeller som sentrale begrunnelser for deres egnethet som presidenter. Førstedamekandidatene Elizabeth Gore og Laura Bush deltok i denne valgkampen som oppofrende koner og mødre som

Familiesnakk som strategi for å hevde egnethet til presidentskapet kan også drøftes i lys av Dana D. Nelsons teori om at presidentskapets autoritet hviler på et «forestilt brorskap» av hvite menn i USA (Nelson 2004:23–27). Hun er bekymret for en symbolsk maktkonsentrasjon hos presidenten som kan stå i veien for demokratiet:

Our constitutionally conditioned habit of looking to the president has trained us to vest our desires in him for what we might otherwise see all around us. [...] people's ability to deal with messier, open-ended, democratic heterogeneity is circuited through national manhood's presidentialism into constitutionally unhealthy longing for wholeness, unity, for «democratic» homogeneity. (Nelson 1998:204–205)

Her påpeker hun hvordan konsentrasjon av

symbolsk makt hos presidenten kan gjøre folk uegnet til å ta del i demokratiet, og føre til at de fremmer et følelsesmessig, ikke politisk, krav om at han skal løse deres problemer. Nelson er spesielt interessert i de emosjonelle aspektene ved den symbolske relasjonen mellom presidenten og folket. Forestillingen om en president som kan «løse våre problemer» er problematisk fordi den oppmuntrer til å forflytte makt til å endre egne liv fra en selv som politisk subjekt til presidenten som beskytter, hevder hun. «Presidentialism» beskriver her konsentrasjonen av «symbolsk makt», ikke bare i et parti, men i en person, hvor hvite, mannlige statsledere benytter seg av historisk konstituerte maktstrukturer i forhold til rase, kjønn og klasse til å opprettholde sin egen posisjon (Nelson 2004:221).

I Bush og Gores familiesnakk i 2000 kommer det fram en enighet om verdier knyttet til kjønn og seksualitet som gjør det tydelig at kandidatene har noe til felles. Det Dana Nelson kaller et «forestilt brorskap» blant rike, hvite menn i USA kan her sies å framstå som et virkelig felleskap. Gjennom sin enighet rundt den hvite middelklassens familieverdier og tendensen til å fremme sin familiestatus som positive verdier hos seg selv, kan begge presidentkandidater sies å benytte seg av en klassetenkning der den hvite middelklassens livsstiler er overordnet. Dette er samtidig et rasespørsmål, om man tar i betraktning at kjernefamilien står atskillig svakere blant den svarte befolkningen i USA. Gjennom sin framstilling av sine familier og koner drar de veksler på kulturelle forestillinger om mannlige dominans, noe som i sin tur kan styrke folks inntrykk av dem som sterke ledere. Samtidig som disse maktstrukturene er aktive i kandidatenes retorikk, er det også tydelig at forestillinger om normalitet i seksuell praksis er et omdreiningspunkt for debatten. Familiesnakk som retorisk strategi ser ut til å hvile på kandidatens heteronormative og monogame

seksuelle praksis. Denne delen av familiesnakket kom spesielt tydelig fram i 2000 på grunn av Lewinsky-skandalen i 1998, og Bill Clintons problemer med å kombinere et ikke-monogamt seksualliv med presidentembetet.

Bill Clintons sidesprang

Bill Clinton stilte til valg i 1992 som en guvernør med sterk karisma, og som mestret en følelsesorientert retorikk. Som presidentkandidat med arbeiderklassebakgrunn, oppdratt av en enslig mor, og dels med en alkoholisert stefar, kom han inn i presidentembetet med et personlig utgangspunkt ingen hadde hatt før ham. I en kommentar til Clintons stil har Toni Morrison hevdet at Clinton var USAs første svarte president: «Clinton displays almost every trope of blackness: single parent household, born poor, working class, saxophone playing, McDonalds and junk-food-loving boy from Arkansas» (Morrison i Nelson og Curtain 2001:51). Da han snakket for Demokratenes kongress i 1992 imøtegikk han familiesnakket til Ronald Reagan og George H. W. Bush. Med utgangspunkt i en fortelling om hvordan hans mor hadde kjempet for å få endene til å møtes, uttalte han:

Frankly, I am fed up with politicians in Washington lecturing the rest of us about family values. Our families have values. But our government doesn't. I want an America where family values live in our actions, not just in our speeches. An America that includes every family. Every traditional family and every extended family. Every two parent family. Every single-parent family. And every foster family. Every family. (Clinton 1992)

Gjennom denne familieretorikken inkluderte Clinton diversiteten i familieliv og ordninger som er en realitet for den amerikanske

Foto: © J. Scott Applewhite / Scanpix

arbeiderklassen, spesielt den svarte arbeiderklassen, i det Amerika politikere snakker om. Clinton kommuniserte ikke bare at han brydde seg om disse menneskene, men også at han var en av dem. Han snakket fram et grunnlag for den amerikanske nasjonens felles verdier som satte mangfold i sentrum, et poeng han også ivaretok i sin innsettelses-seremoni i 1997 der kampen mot rasisme i amerikansk historie var et tilbakevendende tema (Clinton 1997).

Gjennom sin selvpresentasjon og sitt familiesnakk i 1992 gjorde Bill Clinton det tydelig at han var villig til å ta opp kampen med den nykonservative bevegelsen om familieverdier. I stedet for å understreke sine kvaliteter som hvit mann, valgte han til en viss grad å bruke det spesielle ved sin egen bakgrunn som et retorisk redskap. Dette skulle vise seg å være en suksess da han vant valget mot en sittende president, men republikanerne kom senere til å bruke nettopp dette mot ham. Tidligere

Reagan-ansatte Kenneth Starr begynte allerede i 1992 sin undersøkelse av Clintons personlige liv med tanke på å felle ham, og fikk en lettere jobb etter at republikanerne overtok flertallet i kongressen i 1994. I 1994 gikk tidligere ansatte i delstaten Arkansas Paula Jones til søksmål mot presidenten på grunnlag av seksuell trakassering, anklager som ble avvist av den føderale domstolen. Starr videreførte sine etterforskninger, og lyktes til slutt med å få presidenten stilt for riksrett i forbindelse med Lewinsky-skandalen. I forbindelse med et vitnemål i Paula Jones-søksmålet avviste Clinton at han hadde hatt et seksuelt forhold til en tidligere ansatt i det Hvide Hus ved navn Monica Lewinsky. I januar 1998 ble det offentlig at forholdet sannsynligvis hadde funnet sted (Nelson 2004:264). I den første måneden av storjury-undersøkelsen av saken fylte den en tredjedel av all tv-nyhetstid i de store kanalene, og saken fortsatte å få enorm presseomtale i hele 1998 (Just og Crigler

2000:186). Representantenes Hus fremmet to riksrettsanklager mot presidenten den 19. desember 1998, men ingen av dem fikk flertall i Senatet. Riksrettsprosessen skapte likevel en diskusjon om hva slags seksuell praksis som er akseptabel i det amerikanske presidentskapet, og denne diskusjonen hadde videre implikasjoner for diskusjonen om kjønn og seksualitet i samfunnet for øvrig.

Eli Zaretsky har kommet med følgende bitende kommentar i forhold til Republikanerne i kongressen sitt angrep på Clinton:

The Republicans spoke for white, male, rural, suburban and southern constituencies threatened by the social and cultural changes unleashed since the 1960s. Their real targets, never far from their words, but also never directly acknowledged, were women's emancipation, sexual emancipation, cultural «relativism», secularization [...]. Clinton, the out-of-control dope- and sex fiend was their scapegoat. (Zaretsky 2001:10)

Zaretsky har utvilsomt et poeng i at riksrettsanklagene mot Clinton inngikk i en kamp om nasjonens verdigrunnlag. Irritasjonen over at presidenten, nasjonens moralske leder, var en utro arbeiderklassegutt med forkjærlighet for fastfood, som gjorde likestilling i ekteskapet til et performativt prosjekt, var påtagelig i den republikanske leiren gjennom hele Clintons presidentskap. Jennifer Somerville argumenterer for at den nykonservative bevegelsen i USA tilegnet seg økt politisk makt nettopp gjennom å sette familiesnakk basert på konservative kristne verdier i sentrum for sitt politiske prosjekt (Somerville 2000:129). De mobiliserte velgere i religiøse miljøer som tidligere ikke hadde stemt gjennom å snakke deres livsstil inn i det politiske sentrum, og klarte dermed å rykke ved den politiske maktbalansen (ibid:131). Dermed

kan riksrettsprosessen tolkes som en politisk konflikt om normer knyttet til kjønn og seksualitet, en diskusjon republikanerne åpenbart selv mente de tjente på i sin egen velgerskare. «This 'scandal' [is] a stunning moment of confusion in norms of sexuality; of fantasies of national intimacy – what constitutes 'ordinary sex' and 'ordinary marriage'», kommenterte Lisa Duggan og Lauren Berlant om hendelsen (Duggan og Berlant 2001:4). Deres ordvalg er presist i den forstand at det var et «stunning moment», et sidesprang fra etablerte normer der seksualiteten var i spill, en unntakstilstand som valgkampen i 2000 tydelig markerte slutten for.

Zaretsky foreslår i sin artikkel «The Culture Wars in the 1960s and the Attack on the Presidency» at riksrettsanklagene mot Clinton handlet om et angrep på presidentskapets økende makt i forhold til kongressen (2001:13–14). Denne tolkningen framstår som merkelig i lys av at omtrent den samme kongressen var svært villig til å avse makt til George W. Bush da han inntok presidentkontoret. Jeg velger heller å forstå angrepet som et forsøk på å svekke Clintons politiske styrke i forhandlinger med kongressen, samt de politiske holdningene han og demokratene sto for på kjønns- og seksualitetsfeltet, i tråd med det Zaretsky også er inne på i sitatet over. I lys av familiesnakk som George W. Bush og Al Gore benyttet seg av i 2000, der de tydelig anså et kjønnskonservativt og heteronormativt ståsted som fordelaktig for seg selv, er det interessant å se på hvilke måter Clintons tradisjonelle kjønnsperformativitet fremmet og hemmet hans posisjon som president.

Familiesnakk som ekskluderende redskap

Clintons familiesnakk, riksrettsprosessen mot ham og kandidatens familiesnakk i 2000 byr på interessante innganger til å vurdere hvor-

dan presidentens autoritet blir forhandlet i forhold til kjønnset selvpresentasjon i samspill med kjønns- og seksualitetspolitikk i amerikansk politikk. Bill Clinton var som president og kandidat enormt dyktig til å fremme karismatisk autoritet som sitt sterkeste kort. En del av denne strategien var, som vist over, å bruke sin egen forholdsvis spesielle bakgrunn som en strategi for å komme nærmere folk og å framstå som unik i velgernes øyne. I artikkelen «Om autoritet: Weberske idealtyper og norsk politikk» (1993:234–35) peker Hege Skjeie på at et utradisjonelt ståsted gir anledning til å framstå som unik, forskjellig og nærmere velgerne, og dermed utgjør en mulig kilde til karismatisk autoritet for kvinnelige politikere. Clinton brukte sin klassebakgrunn på en tilsvarende måte, med stor suksess. Andre amerikanske presidenter har imidlertid benyttet seg av klasse på andre måter ved å hevde at de kommer fra lavere sosiale lag enn de faktisk gjør. Presidentsønnen George W. Bush er den siste i rekken av disse (Svendsen 2007:32–43; Kimmel 2006:13–24).

Selv om Clintons retorikk på dette området var grunnlagt i virkeligheten, benyttet han seg altså av et velkjent skript. Til sammenligning har George W. Bush understreket at han bor i en småby i Texas, og dette har vært et tema som han har sentrert både sin «windshield cowboy»-maskulinitet og sin kristne bakgrunn rundt. Gjennom å skape et image som står i motsetning til USAs kulturelle overklasse nordøst i landet, har han benyttet seg av en lignende strategi for å fremme egen karisma som Clinton, på tross av sin absolute overklassebakgrunn. Dette betyr ikke at klasse er en uvesentlig faktor i forhold til forhandling av presidentens autoritetsposisjon. Gjennomganger av amerikanske presidenters relative suksess i lys av deres klassebakgrunn viser at det er atskillig mer sannsynlig å lykkes i presidentembetet dersom man hevder at man kommer fra sparsomme økonomiske

forhold enn om man faktisk gjør det. «There has been [...] not only a correlation between high social origins and getting to the presidency [...], [but] once elected to office, men of privileged origins have performed far better than those of lower social status» konkluderer sosiologene E. Digby Batzell og Howard Schneiderman på dette området (Batzell og Schneiderman i Pika og Maltese 2006:141).

Riksrettsprosessen mot president Clinton gjorde det svært tydelig hvordan presidentens kjønnsperformativitet og seksuelle praksis kunne brukes mot ham i et politisk klima der sammenhengen mellom private og politiske verdier er etablert gjennom den politiske diskusjonen om familieverdier. Skulle man kaste presidenten fordi han ikke hadde innrømmet sitt forhold til Ms. Lewinsky når han fikk direkte spørsmål om det? Var det nok at han hadde kommet med gjentatte offentlige beklagelser der han selv sa at hans forhold til denne kvinnen «ikke sømmed seg»? (www.cnn.com 1999). På tross av at republikanerne ikke klarte å kaste Clinton klarte de å gjøre det udiskutabelt at presidentens seksuelle praksis var et politisk spørsmål. Prosessen skapte, som Duggan og Berlant er inne på, et øyeblikks forvirring i normer om kjønn og seksualitet, men retorikken som Al Gore og George W. Bush brukte i 2000 viser at det på det tidspunktet var bred enighet om at det var en styrke for presidenten om han holdt sin seksuelle praksis innenfor rammen av det monogame ekteskapet. I lys av denne situasjonen er det mulig å benytte Nelsons teori om «forestilte brorskap» til å tolke riksretts-høringene som en eksklusjonssak (Nelson 1998). Gjennom å rette oppmerksomheten mot de forholdene ved Clintons person som brøt med et ideal sentrert rundt faderlig ansvarlighet kan de sies å ha beskyldt ham for å ikke være «presidential», dvs. en person som ikke fyller presidentrollen med ære og verdighet.

Familiesnakkets muligheter for å fremme menns makt

Familiesnakket i valgkampen i 2000 framstår som heteronormativt i den forstand at det benytter seg av forskjellstenkning mellom menn og kvinner, samt at den tar heteroseksualiteten for gitt. Som nevnt tidligere ligger det et potensial for menn i denne tenkningen til å bruke forestillinger om kjønn til å vise egen autoritet og ledelsesevne. Om man ser familiesnakket i valgkampen i 2000 i sammenheng med den maskuline beskyttelsesretorikken som George W. Bush og John F. Kerry benyttet seg av i 2004, kommer det svært tydelig fram hvordan den tradisjonelle familien kan anvendes som symbol på presidentkandidatens egen maktposisjon. I dette valget hadde George W. Bush en strategi som var sentrert rundt å minne om USAs sårbarhet og behov for effektiv militær beskyttelse. John F. Kerry utfordret presidenten med utgangspunkt i sin erfaring fra krigen i Vietnam. Kerry benyttet også Vietnam-erfaringen som et bevis på sin egen egnethet til å lede amerikanske styrker i en krigssituasjon. I utgangspunktet kan machoretorikk av typen «I will hunt down the terrorists and kill them», et av Kerrys gjentatte utsagn i 2004-debattene, virke svært forskjellig fra den typen omsorgsfull familieretorikk som Bush og Gore fremmet i 2000. Iris Young understreker imidlertid at den finnes en kobling mellom den kjærlige familiefaren og den krigerske beskytteren i den forstand at begge kan sies å handle ut fra kjærlighet og omtanke overfor sine nærmeste. «[He] keeps vigilant watch over the safety of his family and readily risks himself in the face of threats from the outside, in order to protect the subordinate members of his household,» skriver Young (2003:4). Kjernefamilien som retorisk rammeverk for menn som ønsker å fremme egen styrke og autoritet ser i lys av dette ut til å danne en forståelsesramme for

den beskyttelseslogikken som Young og Hawkesworth også kobler til innskrenkningene i amerikanske borgerrettigheter etter 11. september.

Familiesnakkets framtreddende posisjon i 2000 og Clintons problemer med å etterleve bestemte idealer for presidentskapet indikerer at det heteronormative rammeverket jeg har diskutert i denne artikkelen er et viktig aspekt ved det amerikanske presidentskapet. Presidentkandidater og presidenter i mitt materiale har benyttet seg av en patriarkalsk kjernefamiliemodell for å fremme egen kompetanse og autoritet. Utviklingen etter 11. september viser også hvordan dette rammeverket kan benyttes av presidenten til å tilegne seg makt på bekostning av kongressen. I tillegg ser denne kilden til autoritet ut til å fungere ekskluderende på kandidater og presidenter hvis personlige praksis ikke passer inn i denne rollen.

Familiesnakkets homogeniserende tendens i forhold til hvem som anses som gode moralske forbilder for nasjonen og amerikaneres barn utgjør en utfordring for de to sterkeste kandidatene til å bli nominert som kandidater fra det demokratiske partiet i 2008; Hillary Rodham Clinton og Barack Obama. Begge disse kandidatene vil være nødt til å snakke fram en personlig posisjon i forhold til et presidentideal som hvite menn har formet til å passe seg selv aller best. For Rodham Clinton byr familiesnakket på en utfordring i forhold til å fremme kvinnelig autoritet i en heteronormativ forståelsesramme, samtidig som hennes mann allerede har satt søkelys på hennes ikke helt monogame ekteskap. Obama skal snakke fram en ansvarlig og faderlig mannsfigur i et samfunn der mange assosierer svarte menn med det motsatte. Denne situasjonen kommer til å by på interessante forhandlinger av det amerikanske presidentidealet i tiden framover. ★

Litteratur

- Bashevkin, Sylvia 1994. Facing a Renewed Right: American Feminism and the Reagan/Bush Challenge. *Canadian Journal of Political Science* 27, 669–698.
- Berlant, Lauren 1997. *The Queen of America Goes to Washington City. Essays on Sex and Citizenship*. Duke University Press, Durham og London.
- Beyle, Thad 2001. *Running With, Or From the President's Coattails?* The Polling Report January 15th 2001. <<http://www.pollingreport.com/beyle.htm>>. (Lest 17. november 2006.)
- Bush, George W. 2000. Acceptance Speech at the Republican convention. <<http://www.cnn.com/ELECTION/2000/conventions/republican/transcripts/bush.html>>. (Lest 17. november 2006.)
- Bush/Cheney 2000. *Successful Leader*. [Campaign Ad]. American Museum of the Moving Image 2000. <http://livingroomcandidate.movingimage.us/election/index.php?nav_action=election&nav_subaction=overview&campaign_id=177>. (Lest 8. januar 2007.)
- Butler, Judith. 2004. *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. Verso, New York.
- Clinton, William J. 1992. Acceptance Speech to the Democratic National Convention (Website). The American Presidency Project 1992. <<http://www.presidency.ucsb.edu/shownomination.php?convid=7>>. (Lest 16. november 2006.)
- Clinton, William J. 1997. Bill Clinton's Second Inaugural Address. <<http://www.bartleby.com/124/pres65.html>>. (Lest 17. juni 2007.)
- Commission on Presidential Debates 2000. Gore vs. Bush Presidential Debate. October 3rd. <<http://www.debates.org/pages/trans2000a.html>>. (Lest 16. november 2006.)
- Cuordileone, K.A. 2005. *Manhood and American Political Culture in the Cold War*. Routledge, London.
- Duggan, Lisa og Lauren Berlant 2001. Introduction. I Lisa Duggan og Lauren Berlant (red.): *Our Monica, Ourselves. The Clinton Affair and the National Interest*. New York University Press, New York og London.
- Faludi, Susan. 1991. *Backlash. The Undeclared War Against American Women*. Crown Publishers Inc., New York.
- Gore, Al. 2000. *U.S. Vice President Al Gore's Acceptance Speech at the Democratic National Convention August 17 2000*. <<http://www.cnn.com/ELECTION/2000/conventions/democratic/transcripts/gore.html>> (Lest 13. april 2007) Gore/Lieberman 2000. 1969 [Campaign Ad]. American Museum of the Moving Image. The Livingroom Candidate. Presidential Campaign Commercials 1952–2004. <http://livingroomcandidate.movingimage.us/election/index.php?nav_action=election&nav_subaction=overview&campaign_id=177>. (Lest 17. november 2006.)
- Hawkesworth, Mary 2006. Feminisme versus feminisering. Krigslogikken i George W. Bushs regjeringsadministrasjon. *Agora. Journal for metafysisk spekulasjon* 4, 176–201.
- Hinckley, Barbara 1990. *The Symbolic Presidency. How Presidents Portray Themselves*. Routledge, New York.
- Hoxie, Gordon 2004. The Not So Imperial Presidency. I R. E. Diclerico og A. S. Hammock (red.): *Points of View. Readings in American Government and Politics*. McGraw Hill Companies, New York.
- Hunter, James Davison 1991. *Culture Wars. The Struggle to Define America*. Basic Books, New York.
- Illouz, Eva 2007. *Cold Intimacies. The Making of Emotional Capitalism*. Polity Press, Malden, MA.
- Just, Marion og Ann Crigler 2000. Leadership Image-Building: After Clinton and Watergate. *Political Psychology* 21 (1), 179–198.
- Kimmel, Michael S. 2006. *Manhood in America. A Cultural History*. 2. utg. Oxford University Press, New York.
- Kristol, Irving 1995. *Neoconservatism. The Autobiography of an Idea*. The Free Press, New York.
- Lind, Michael 2004. The Out of Control Presidency. I R. E. Diclerico og A. S. Hammock (red.): *Points of View. Readings in American Government and Politics*. McGraw Hill Companies, New York.
- Nelson, Dana D. 1998. *National Manhood. Capitalist Citizenship and the Imagined Fraternity of White Men*. Duke University Press, Durham og London.
- Nelson, Dana D. og Tyler Curtain 2001. The Symbolics of Presidentialism. I L. Berlant og L. Duggan (red.): *Our Monica, Ourselves. The Clinton Affair and the National Interest*. New York University Press, New York.
- Nelson, Michael (red.) 2004. *The Evolving Presidency*. CQ Press, Washington D.C.
- Neustadt, Richard E. 1960. *Presidential Power. The Politics of Leadership*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Pfiffner, James P. 2005. The Transformation of the Bush Presidency. I J. P. Pfiffner og R. H. Davidson (red.): *Understanding the Presidency*. Pearson Longman, New York.
- Pika, Joseph A. og John Anthony Maltese 2004. *The Politics of the Presidency*. 6. utg. CQ Press, Washington D.C.
- Rudalevige, Andrew 2005. *The New Imperial Presidency. Renewing Presidential Power after Watergate*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Schlesinger, Arthur M. Jr. 1973. *The Imperial Presidency*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Skjeie, Hege 1993. Om autoritet: Weberske idealtyper og norsk politikk. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift* 9 (3), 224–239.
- Somerville, Jennifer 2000. *Feminism and the Family. Politics and Society in the UK and USA*. Macmillan Press Ltd., Basingstoke.
- Svendsen, Stine Helena 2007. *Paternal Presidentialism. Gendered Rhetorical Strategies in the 2000 and 2004 U.S. Presidential Elections*. Masteroppgave, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Tulis, Jeffrey 1987. *The Rhetorical Presidency*. Princeton University Press, Princeton.
- Weber, Max 2004 [1919]. Politics as a Vocation. I

- D. Owen og T. B. Strong (red.): *Max Weber. The Vocation Lectures*. Hackett Publishing Company, Cambridge.
- Woodward, Kathleen 2004. *Calculating Compassion*. I L. Berlant (red.): *Compassion. The Culture and Politics of an Emotion*. Routledge, New York and London.
- www.cnn.com. 1999. Clinton's evolving apology for the Lewinsky affair. <<http://www.cnn.com/ALL-POLITICS/stories/1999/02/12/apology/>>.
- Young, Iris Marion 2003. The Logic of Masculinist Protection: Reflections on the Current Security State. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29 (1), 1–25.
- Zaretsky, Eli 2001. The Culture Wars of the 1960s and the Attack on the Presidency. The Meaning of the Clinton Impeachment. I L. Berlant and L. Duggan (red.): *Our Monica, Ourselves: The Clinton Affair and the National Interest*. New York University Press, New York.

Noter

- 1 Jeg bruker begrepet «rase» som det brukes i amerikansk engelsk.

Talking Family in American Presidential Campaigns

In the 2000 American presidential election George W. Bush and Al Gore centered the traditional family in different ways in their self presentation as presidents, both in response to Bill Clinton's extramarital affair. The article evaluates the significance of talking family in this way, and suggests that portraying themselves as family fathers is a viable rhetorical tool for men who want to assume presidential authority and justify assumption for power as presidents. Furthermore, it evaluates how this is a tool that is restricted to the privileged group of white men in America.

Mellom likestillings- politikk og innvand- ringskontroll

Transnasjonale ekteskap setter på spissen en rekke dilemmaer knyttet til offentlig regulering av intime relasjoner. I dag er hvert tredje giftemål i Norge et ekteskap der en av ektefellene kommer fra utlandet. Disse ekteparene må søke om familiegjenforening etter gjeldende regelverk.¹ Denne artikkelen tar for seg to saker som befinner seg i familiegjenforeningens ytterkant, og diskuterer hvordan implisitte verdinormer kommer til uttrykk i saksbehandlingen hos utlendingsmyndighetene.

Transnasjonale ekteskap vekker ofte bekymring, og da særlig om ektefellen er kvinne og kommer fra et ikke-vestlig land. Denne typen ekteskap forsterker maktulikhet i ekteskapet (Constable 2005, Pessar og Mahler 2001). Krisesentrene melder om en overrepresentasjon fra disse ekteskapene når det gjelder vold og overgrep, og politikere så vel som forskere har grepet fatt i tradisjonsorientert familiepraksis og religiøs familierett som unndrar kvinner og barn grunnleggende menneske- og velferdsrettigheter. Fenomener som tvangsekteskap, kvinners rett til skilsmisse og kidnapping av barn er satt på dagsordenen. Dette har ført til en aktiv politikkkutforming på familiefeltet der det er utarbeidet politiske handlingsplaner og lovforskrifter som skal begrense negative konsekvenser av transnasjonale ekteskap. Tiltakene bygger på prinsippet om individuelle rettigheter, der informasjon og alternative støttenettverk kan være viktig for å ivareta den enkeltes rettigheter (se f.eks. Bredal 2007). Når målgruppen er minoritetskvinner og -barn, reiser dette gjerne spørsmål om betydningen av deres kulturelle bakgrunn for et mulig handlingsrom.

Også innenfor politisk teori og samfunnsforskning har det den senere tiden pågått en diskusjon om grunnlaget for å sikre rettigheter og likestilling til minoritetskvinner. Susan Moller Okin (1999) har argumentert for at det i vestlig politikkkutforming har vært lagt altfor stor vekt på respekt for kulturelle tradisjoner, noe som ikke er i kvinners interesse fordi disse tradisjonene representerer undertrykkende praksiser. Andre kritiserer Okins innlegg som arrogant etnosentrisme som hierarkiserer kulturer, og at argumentene hennes har bidratt til å legitimere en strengere innvandringskontroll (Joppke og Morawska 2003). Denne diskusjonen reiser dessuten spørsmål om hvorvidt andre kulturelle tradisjoner blir mindre dynamiske i møtet med vestlige diskurser og samfunn,

samtidig som kulturbakgrunn både gis for stor og for liten vekt når en skal vurdere de betingelser minoritetskvinner og -barn lever under (Phillips 2007). Ikke sjelden blir minoritetspersoner vurdert i lys av kulturelle stereotypier på måter som underkjenner deres egen handlingskraft. Slike problemstillinger har stor relevans for de politiske tiltakene som iverksettes overfor kvinner i transnasjonale ekteskap, og det er grunn til å reise spørsmål om hvilke underliggende forestillinger om kvinnene og deres livssituasjon som påvirker hvordan rettighetene deres innfris.

Mishandlingsparagrafen – et spesialtilfelle

Det er utlendingsforvaltningen som skal overholde lovverket i det politiserte feltet rundt ekteskap over landegrensene. Politiske signaler oversettes til forvaltningspraksis gjennom lover, forskrifter og rundskriv, men siden sakene ofte er svært sammensatte, krever dette utstrakt bruk av skjønn. I denne artikkelen vil jeg belyse hvordan verdinormer, ofte implisitt, gjør seg gjeldende i saksbehandlingen knyttet til oppholdstillatelse etter familieegjenforening. For å antyde slike skjønnsmessige utfordringer vil jeg drøfte to saker som er behandlet i UDI under den såkalte mishandlingsparagrafen. Jeg vil se nærmere på dilemmaer som kan belyse kryssende hensyn og forsøk på å regulere seg bort fra uønskede konsekvenser av haltende ekteskap. Særlig vil jeg se på hvilke interessekonflikter som oppstår mellom individuelle rettigheter og innvandringsregulerende hensyn, og hvordan søkernes kulturelle bakgrunn oppfattes og vektlegges. I hvilken grad imøtekommer avgjørelsene i disse sakene normene for medborgerskap forankret i sentrale familie- og likestillingsprinsipper i dagens velferdspolitikk, samt intensjonene i Utlendingsloven, Kvinnekonvensjonen og

Barnekonvensjonen?

Framstillingen baserer seg på to studier. Det empiriske materialet er hentet fra et forskningsarbeid om transnasjonale ekteskap knyttet til innføring av en ny lovforskrift i Utlendingsloven om adgang til å avslå familieetablering ved mistanke om mishandlings- og utnyttelsestilfeller² (Lidén 2005). Denne studien omfattet menn bosatt i Norge som gifter seg gjentatte ganger med utenlandske kvinner.³ Den andre studien drøfter hvordan implementeringen av menneskerettighetene reiser rettighetsdilemmaer, og da spesielt i forholdet mellom kvinne-, barne- og minoritetsrettigheter.⁴

Utlendingsforskriften § 37 sjette ledd, kalt mishandlingsparagrafen, er innført for at en utenlandsk ektefelle ikke skal se seg tvunget til å bli i et ekteskap der denne eller eventuelle barn blir mishandlet, av frykt for å miste sin oppholdstillatelse i Norge. Vilkår for oppholdstillatelse for ektefelle de tre første årene er at samlivet består. Først etter tre år kan ektefelle søke om bosettingstillatelse. Denne treårsregelen plasserer særlig en utenlandsk kvinne i en *liminalfase*, der hun er helt avhengig av ektemannen. Denne avhengigheten bryter på mange måter med gjeldende normer for likestilling mellom ektefeller. Mishandlingsparagrafen forsøker å imøtekomme de mest problematiske sidene ved ubalansen i dette maktforholdet.

Utlendingsforskriften § 37 sjette ledd er en bestemmelse som kan gi rett til opphold på selvstendig grunnlag før de tre årene er gått som kreves for å søke permanent bosettingstillatelse. Familiemedlemmer som søker om familiegjenforening gjennom nyetablerte ekteskap, gis i utgangspunktet en *aksessorisk* oppholdstillatelse. Oppholdstillatelsen gis foreløpig for ett år om gangen. Hvis samlivet brytes, er grunnlaget for oppholdstillatelsen ikke lenger til stede. En bosettingstillatelse innvilges etter søknad når en utlending med

aksessorisk tillatelse har bodd uavbrutt i Norge i tre år.

Jeg vil ta for meg to saker som viser noen av dilemmaene som oppstår når slike saker skal vurderes. I det første eksempelet diskuterer jeg den underliggende offerforståelsen som beslutningene vurderes ut fra, og som i denne saken ikke passer på kvinnen og ansvaret hun tar for seg selv og datteren. Som vi skal se, får hun ikke innvilget søknaden i henhold til mishandlingsparagrafen. I det siste eksempelet er familiesituasjonen preget av forpliktelser til egen og ektefelles familie mer enn overfor ektefellen, noe det ikke er tatt høyde for i forskriftenes ordlyd og forståelse av familie. Dermed oppfyller heller ikke hun kriteriene i mishandlingsparagrafen.

Elena – from Russia – without love

Elena (45 år) giftet seg etter lang betenkingstid med en mann fra en småby i Norge som var mer enn ti år eldre enn henne. Hun var utdannet sykepleier og hadde en høy stilling på det lokale sykehuset. Hun tjente imidlertid elendig, og da sønnen hadde mulighet til å få utdanning ved et universitet i Frankrike, bestemte hun seg for å akseptere tilbudet om ekteskap med mannen hun hadde innledet brevkontakt med, forlate Russland og flytte til Norge. Hun var skilt og hadde levde alene i flere år. Han kom på besøk, og de giftet seg. Datteren, Natalie på 12, ble igjen hos en tante. Elena søkte umiddelbart om familiegjenforening med datteren da hun kom til Norge. Etter noen måneder fikk datteren visum. Denne ventetiden opplevde de begge som en stor påkjenning.

Etter en tid oppdaget Elena at mannen hun hadde giftet seg med, ikke var den han hadde gitt seg ut for å være. Han var ikke virkelig interessert i litteratur, politikk og friluftsliv, slik han hadde skrevet. Han foretrakk å sitte hele kvelden foran TV, mens hun

og datteren gikk lange turer for å være litt på egenhånd. Fra første dag følte hun at hun levde i et fengsel. Ektefellen ble sint når hun eller datteren brukte badet for lenge. Han klaget over maten hun laget, og ville bestemme når og hva de skulle spise. Han klaget også over Natalie. Hun fikk ikke bruke TV, og han nektet henne varme på rommet. Hun fikk heller ikke øve fiolin når han var hjemme. Siden han var trygdet, var han hjemme det meste av tiden. Elena fikk snart arbeid som hjelpepleier på et sykehjem, en jobb hun var overkvalifisert til. Inntekten hennes var vesentlig for familiens levestandard. Natalie lærte seg fort norsk, trivdes på skolen, fikk flere venner og mulighet til å øve på skolen etter skoletid.

Etter to år opplevde Elena at situasjonen hjemme var uholdbar. Natalie mistrivdes og var mye ute. Hun selv ble syk av bekymringer og av det psykiske presset av at mannen alltid klaget, var sur, mutt og avvissende. Legen hennes var bekymret for hennes fysiske og mentale helse. En kveld hun ikke orket mer, dro de til et krisesenter, og en kollega ordnet en midlertidig leilighet til dem. Elena kontaktet en advokat som hjalp dem med å sende en søknad til Utlendingsdirektoratet (UDI) om å få opphold på selvstendig grunnlag ut fra nedsatt livskvalitet på grunn av den psykiske belastningen ekteskapet påførte både henne og datteren. Ektefellen tok ut separasjon, han mente han var blitt misbrukt som et middel for å få oppholdstillatelse i Norge.

Tross flere attester fra legen og Elenas arbeidsgiver, en detaljert beretning om situasjonen hjemme skrevet av Natalie, et anbefalelsesbrev fra skolen om Natalies særlige faglige og musikalske evner, samt ønsket fra arbeidsgiver om å beholde Elena som arbeidskraft, avviste UDI søknaden om opphold på selvstendig grunnlag. De mente Elena ikke var utsatt for den type mental vold som gir rett til en slik status. Direktoratet la til grunn at ekteskapet hadde vært vanskelig. Det var

imidlertid ikke tilstrekkelig til at klageren kunne gis tillatelse i medhold av forskriften § 37 sjette ledd. Elena klaget avgjørelsen inn for UNE.⁵ De fikk også avslag der, og etter vel fire år forlot de Norge og vendte tilbake til Russland. Elena vendte tilbake til hjembyen uten arbeid og bosted, og Natalie til skolegang med fire år fra et ikke-overførbart utdanningssystem.

Elena benyttet mishandlingsparagrafen for å søke om opphold på selvstendig grunnlag da hun ikke lenger kunne bli værende i ekteskapet, både ut fra sin egen psykosomatiske tilstand og ut fra hensynet til datteren. Hun var klar over at om hun holdt ut litt til, slik at hun flyttet fra ektemannen først når det hadde gått tre år, ville hun automatisk ha rett til bosettingstillatelse. Hun fant imidlertid situasjonen uholdbar, og fikk støtte av advokaten som mente at hun hadde sjanse for å få opphold i henhold til mishandlingsparagrafen. Elena inngår i den tredjedelen i vårt materiale som ikke fikk positivt svar på søknad om opphold på grunnlag av mishandlingsparagrafen.⁶ Jeg har imidlertid valgt å belyse nettopp hennes sak, fordi den kaster lys over viktige underliggende normer og paradokser som flere av disse sakene reiser.

Bakgrunnen for mishandlingsparagrafen

Begrunnelsen for innføringen av en mishandlingsparagraf er den makt herboende ektefelle har i og med at han kan true med å oppheve ekteskapet innen ektefellen har fått bosettingstillatelse, og på den måten bidra til at ektefellen må forlate Norge. Kravet om å forlate landet kan føre til at kvinner og barn som utsettes for overgrep, velger å bli værende i mishandlingsforholdet. For kvinner som kommer fra land der skilte kvinner ikke respekteres, vil det dessuten være særlig vanskelig for kvinnene å reise tilbake. Dette kan

også medvirke til at de blir værende i uholdbare forhold.

Vold i nære relasjoner oppfattes vanligvis som kjønnsbasert, i den forstand at det er en type vold som systematisk rammer kvinner og utøves av menn (NOU 2003:31). Det vises dermed til noen strukturelle trekk ved forholdet mellom kvinner og menn som går ut over de individuelle relasjonene i parforholdet. Denne type hierarkiske kjønnsrelasjoner gjenfinnes over landegrensene, og de antas å bli forsterket i møtet mellom menn fra vesten og kvinner fra mindre privilegerte livssituasjoner som bosetter seg i mennenes hjemland. Slike kjønnsbaserte maktrelasjoner var også begrunnelsen for at man innførte mishandlingsparagrafen. Begrunnelsen forankres også blant annet i FNs kvinnekonvensjon (CEDAW).

En tilsvarende mishandlingsparagraf finnes i flere europeiske land. Alle de nordiske landene har aksessorisk oppholdstillatelse for utenlandsk ektefelle, men lengden varierer. I Sverige er prøveperioden to år, mens Danmark har den mest restriktive praksis der permanent oppholdstillatelse oppnås først etter sju år. Kriteriene for å få innvilget opphold på eget grunnlag er også noe forskjellige. Også her er Danmark mest restriktiv,⁷ og kvinnens *tilknytning til landet* vs hjemlandet vurderes strengere enn i Norge og Sverige (Madsen, Paul, Schlytter og Jempteborn 2005).

Utlendingsforskriftens § 37 sjette ledd beskriver to ulike forhold som kan gi søkeren selvstendig oppholdstillatelse. Det første alternativet er hvorvidt kvinnen⁸ etter samlivsbruddet vil få urimelige vanskeligheter i hjemlandet grunnet de sosiale og kulturelle forholdene der. I så fall *kan* hun få tillatelse. Vanskelige forhold i hjemlandet gir imidlertid ikke *rett* til oppholdstillatelse. I det andre alternativet fastslår bestemmelsen at en kvinne *skal* få tillatelse hvis hun eller eventuelle barn er blitt mishandlet i samlivsforholdet.

Mishandling medfører med andre ord en rett til oppholdstillatelse (se bl.a. Pervaiz (2003) diskusjon om dette).

Bestemmelsen har skapt debatt, og det har kommet flere politiske signaler om hvordan den skal praktiseres, som er nedfelt i nye rundskriv. Dagens retningslinjer for saksbehandling er nedfelt i rundskriv UDI 2002-117. Her understrekes det at det er kvinnes versjon av det påståtte mishandlingsforholdet som skal legges til grunn, og det stilles ikke strenge krav til sannsynliggjøringen. UDI vil utøve sitt skjønn på bakgrunn av en helhetsvurdering. Mishandlingen kan være av fysisk art, som bruk av vold eller annen legemskrenkelse, psykisk art, for eksempel trusler om bruk av vold, eller en kombinasjon av begge. Det sentrale er at hendelsene må ha ført til at kvinnens *livskvalitet* har blitt redusert. Den nye utlendingsloven legger til grunn de nåværende retningslinjene for vurderinger av saker (Ot.prp.nr 75 (2006–2007):233).

Mishandling og kulturell kontekst

I vårt materiale hadde to tredjedeler av kvinnene som søkte oppholdstillatelse etter mishandlingsparagrafen, vært utsatt for fysisk vold, og like mange meldte om betydelige former for psykisk vold i form av kontrollerende atferd og trusler (Lidén 2005). I de fleste tilfellene var det snakk om både fysisk og psykisk vold. Trusler, kontrollerende atferd og frihetsberøvelse forekommer ofte sammen med fysiske overgrep. For langt de fleste som melder om fysisk vold, er dette gjentatte handlinger. For eksempel forteller en kvinne at mishandlingen startet etter noen måneders samliv. Hun ble nektet å gå på norskkurs, ble låst inne i leiligheten, fikk alene ansvar for husarbeidet, og hadde ikke egne penger. Ektemannen uttalte stadig «jeg styrer her», «du klarer deg ikke uten meg». Situasjonen ble forverret da ektemannens bror kom på besøk

fra hjemlandet. Ektemannen sa til broren at han kunne mishandle henne så mye han ville, bare det ikke etterlot blåmerker. Hun greide å forlate leiligheten og oppsøkte krisesenteret, men fordi hun var gravid, flyttet hun tilbake til mannen etter en tid. Da begynte også mannen å slå henne. Denne søknaden ble innvilget. Her ble kvinnens framstilling lagt til grunn, og det ble vurdert som troverdig at psykisk og fysisk mishandling hadde forekommet.

I Elenas tilfelle var det sentrale spørsmålet om situasjonen som hun og datteren levde i, medførte at deres livskvalitet var blitt vesentlig redusert. Dette reiser spørsmålet om hvordan man skal definere psykisk mishandling og tillegge det vekt. I veiledende rundskriv fra 2002 står det:

Ved vurderingen om det foreligger en mishandlingssituasjon, må man se hen til de beskrevne hendelsene, alvorlighetsgraden, under hvilke omstendigheter mishandlingen fant sted, om de er en del av et handlingsmønster eller om det dreier seg om en enkeltstående episode. En handling som alene ikke kan betegnes som mishandling, vil likevel kunne karakteriseres som det dersom handlingen gjentas over tid. (Rundskriv UDI 2002-117:3)

Når det gjelder psykisk mishandling, kan det være vanskelig å vurdere hvor grensen skal gå for hva kvinnen bør tåle av problemer i ekteskapet, og hva som skal gi henne grunnlag for selvstendig oppholdstillatelse. Elena oppfattet mannens kontroll som psykisk tvang, og følte at hun levde i et fengsel. Men kan dette oppfattes som psykisk vold? I behandlingen i UNE skriver nemnda at de legger til grunn at klagerens ekteskap har vært vanskelig for klageren. De fant likevel ikke at de anførte forhold, verken isolert eller samlet, kunne karakteriseres som «mishandling i forskrif-

tens forstand» (vedtaket i UNE). Nemnda finner at opplysningene som er kommet fram i saken, ikke er av en så alvorlig grad at det kommer inn under begrepet mishandling, eller at klagerens livskvalitet har blitt redusert i nevneverdig grad.

Diskusjon om psykisk belastning og hva som inngår i nedsatt livskvalitet, er knyttet til et utvidet voldsbegrep. Definisjonen av vold som *illegitim krenkelse av en persons integritet*, ivaretar normative vurderinger av voldens uttillatelighet (Hjemdal 2005:10). At normene som legges til grunn i norsk rett og sedvane, er gyldige også for de transnasjonale ekteskapene, kan styrke kvinnes situasjon. Dette gjelder særlig de tilfellene der de etiske grensene for hva som oppfattes som uakseptable handlinger eller en krenkelse, er videre i opprinnelseslandet, for eksempel retten til å slå eller til å straffe en ektefelle eller et barn. Eksemplet med Elena viser imidlertid at det også kan være problematisk når myndighetenes direktiver og rundskriv setter opp kriterier som er knyttet til kvinnene som offer for overgrep. For Elena er dilemmaet at *illegitim krenkelse av en persons integritet* knyttes til vold og mishandling på et nivå som ikke stemmer overens med hennes egen grense for psykisk belastning. I begrunnelsene til avslag i tilsvarende saker argumenteres det for at generell misnøye med ekteskapet, ikke er nok for å innvilge selvstendig opphold. I vurderingene spørres det etter beviselige voldelige handlinger, og at disse inngår i et mønster. De som bryter ut etter en eller to gangers overgrep, vil dermed ha mindre sjanse for opphold.

Gjennomgangen av saker etter mishandlingsparagrafen viser at søkere som er ressurssterke, handler raskt, bruker nettverk og har gode muligheter for å greie seg på egen hånd, møter mistro, og har vanskeligere for å få opphold på selvstendig grunnlag enn de som passer klart inn i et bilde som passive ofre for

vold. Helga Eggebø finner i sin gjennomgang av tilsvarende saker en tendens til at myndighetene synes å definere de moralsk akseptable og dermed «virkelige» ofrene i henhold til en offerideologi, der kvinner betraktes som offer for sin kulturelle bakgrunn (Eggebø 2007, se også Lamb 1999). Dette er også et perspektiv som Uma Narayan (1997) har lagt vekt på, og som etter hennes mening, bidrar til å definere kvinner fra ikke-vestlige land som forskjellig fra kvinner i vesten når det gjelder hva de forventes å tolerere av vold. Kvinner fra Russland som ikke skiller seg så vesensforskjellig fra majoriteten av norske kvinner, vil derfor møtes med strengere krav.

nytt nettverk og framtidsperspektiv, og vil få problemer med å passe inn i det russiske utdanningssystemet.

Saksforholdene som framstillingen bygger på, er belyst ut fra Elena og datterens erfaringer, slik mishandlingsparagrafen legger til grunn. Ektefellen kommer bare fram med sitt synspunkt når han søker om separasjon, som han begrunner med at han føler seg utnyttet. Også han kan ha opplevd brutte forventninger, mistet sin vante kontroll over tilværelsen og angret da Elena og datteren flyttet inn. Men for ham forverrer ikke samlivsbruddet situasjonen hans sammenlignet med utgangspunktet da samlivet startet.

Søkere som er ressurssterke, handler raskt, bruker nettverk og har gode muligheter for å greie seg på egen hånd, møter mistro, og har vanskeligere for å få opphold på selvstendig grunnlag.

Problemet til Elena er derfor at hun *deler majoritetskvinnenes standard for ekteskap*. Hun befinner seg dermed i et mellomrom der hun har få handlingsmuligheter. Hennes forventninger til et innholdsrikt og likestilt samliv gjenspeiler dominerende norske verdier. Hun har tidligere levd et selvstendig liv med en ansvarsfull stilling. Maktposisjonen i ekteskapet er heller ikke grunnleggende hierarkisk. Hun er avhengig av ektemannen, samtidig som hun er selvstendig økonomisk og sosialt. Hun oppfyller normene for likestilling og innfrir sine medborgerplikter som omsorgsfull mor og som yrkesaktiv med etterspurt kompetanse i helsevesenet. Men dette gir henne ingen beskyttelse når det gjelder å ta ansvar for seg selv og datteren. Hun kan bryte samlivet og reise hjem, men hun vil generelt stå verre stilt enn da hun reiste. Datteren vil ha tilbrakt viktige år i Norge, har

Utlendingsforvaltningen baserer sine vurderinger av hva som utgjør *illegitim krenkelse av en persons integritet* på retningslinjer og tidligere avgjørelser i lignende saker. Situasjonen til en annen russisk kvinne kan antyde hva slags psykiske belastninger som de facto anerkjennes som illegitime krenkelser. Utdraget er fra en uttalelse fra spesialist i allmennmedisin:

NN inngikk åpenbart et ekteskap med en mann som ikke mishandlet henne fysisk, men desto sterkere psykisk. Hun beskrev det som særdeles utspekulert psykisk mishandling. Fikk aldri noe kjærlighet, ble aldri omtalt kjærlig av sin ektefelle. Egentlig intet ekteskapelig samliv, fikk alltid høre hvor tykk og dum hun var, og ikke minst stygg. I samtaler bar pasienten sterkt preg av sin ulykkelighet, sin gode

innsikt, sin fortvilelse og sin maktesløshet. Jeg fant ingen grunn til å tvile på hennes beskrivelse av forholdene og det reelle innholdet i saken.

Denne kvinnen fikk innvilget sin søknad på selvstendig grunnlag. Også hun hadde et barn som levde med samme type kontroll og frihetsberøvelse.

Hvor listen skal legges når det gjelder krav til psykisk mishandling for innvilgelse av søknad om selvstendig opphold, er selvsagt et vanskelig skjønnsspørsmål. Poenget her er å understreke det dilemmaet som oppstår fordi Elena ikke oppfyller en legitim offerrolle. Hun som oppfyller forventningene til medborgerskap, og representerer en høyt kvalifisert og særlig etterspurt arbeidskraft, har få handlingsalternativer nettopp fordi hun er så vel fungerende.

Barns beste

Barn sidestilles med mødrene ved at også deres erfaringer kan legges til grunn for å søke opphold på selvstendig grunnlag ut fra vurderinger av mishandling og nedsatt livskvalitet. Kriteriene skiller seg noe fra voksne, fordi her skal det tas hensyn til at erfaringer gjøres med utgangspunkt i et barns forståelsesramme, og vurderes ut fra *barns beste*. Barn kan oppfatte voldshandlinger mer truende enn voksne, ikke minst hvis dette inkluderer personer de er avhengige av. Å være vitne til vold inkluderes i det utvidede voldsbegrepet. Når barn er involvert i en forvaltningssak, skal saksbehandlingen også ivareta barnerettigheter ut over kriteriet om *barns beste*. Dette gjelder prinsippet om ikke-diskriminering av barn med utenlandsk bakgrunn, også de som ikke har legalt opphold i landet, og det gjelder å ivareta deres rett til medbestemmelse.

Hvordan ble dette ivaretatt i saken til

Elena og Natalie? Natalie opplevde seg kontrollert og lite verdsatt av morens nye mann. Hennes posisjon i huset var usikker, det ble aldri hennes hjem i den forstand at hun hadde en likeverdig rett til eget privatliv. Hun opplevde dessuten at moren ble behandlet dårlig, og at moren mistrivdes og var bekymret over situasjonen. Et avgjørende premiss for å vurdere om dette har nedsatt hennes livskvalitet og kan inngå under betegnelsen psykisk vold, er at det finnes nok detaljert informasjon om barnet. Dette reiser spørsmålet om hvem som har ansvar for å ivareta at denne informasjonen vedlegges søknaden. I den innledende fasen vil dette gjerne være foreldrene, som i utgangspunktet er barns hovedtalspersoner. Forskning viser imidlertid at voksne ofte overser betydningen av barns tilstedeværelse ved psykisk påkjenning og voldsepisoder. Ikke minst gjelder dette i voldsepisoder der foreldre selv er involvert. Barnas erfaringer forblir en taus kunnskap som verken foreldre eller barn setter ord på (Jensen 2005).

Barnas mulighet til å få fram sine erfaringer er derfor prisgitt foreldrenes forståelse av om dette er relevant. Kan man forvente at de har kunnskap om hvilken vekt barnas situasjon vil kunne ha i en helhetsvurdering av grunnlaget for å søke opphold på selvstendig grunnlag? Mange av kvinnene bringer med seg en barndomsforståelse fra hjemlandet der barn og barnerettigheter ikke nødvendigvis har samme status som i Norge. De er derfor ikke klar over hvor vesentlig nøyaktig dokumentasjon også fra barnas opplevelser er for saken deres.

Disse momentene peker mot at myndighetene må ta et særlig ansvar for å ivareta FNs barnekonvensjon i slike saker. Det er først i de senere årene, og særlig etter at FNs barnekonvensjon ble inkludert i Loven om menneskerettighetene av 1999, at forvaltningen har tatt et særlig ansvar for å ivareta barns rettigheter og å synliggjøre barnas status i

saksbehandlingen. Likeledes vil familiens advokat kunne spille en aktiv rolle for å sikre at saken belyses gjennom dokumentasjon fra relevante instanser, som barnevern, politi og skole/barnehage. I saken til Elena og Natalie innhentet advokaten dokumenter da de klaget avslaget fra UDI inn for UNE. Blant annet ble det lagt ved en omfattende beskrivelse av familielivet skrevet av Natalie og en uttalelse fra skolen. UNE kommenterte imidlertid ikke Natalies situasjon, og nevnte henne ikke annet enn ved at klagerens datter var omfattet av vedtaket.

Et sentralt spørsmål er hvordan informasjonen om barn tillegges vekt. Hvilke kriterier skal legges til grunn for å vurdere barnas erfaringer og barns beste? Dette er ikke spesifisert i UDIs rundskriv, og det er etablert få retningslinjer gjennom tidligere vedtak. Forvaltningen uttrykker også usikkerhet om hvordan de skal operasjonalisere barns beste. Det som finnes av kriterier, er i tillegg til hendelser i hjemmet, momenter knyttet til kontinuitet i sosialt nettverk, skole- og utdanningssystem og sosial tilknytning i hjemlandet. Denne type momenter er samlet i kriteriet om *tilknytning* til riket, der tidshorisonten til barn vurderes forskjellig fra voksne. Da UNE gjorde sitt vedtak, hadde det gått nesten fire år siden Natalie kom til landet. I 2006 kom det klare politiske signaler om at barn som har oppholdt seg i Norge i 3-4 år, anses for å ha en særlig tilknytning til Norge (AID Innvandringsnytt 2006). Da søknaden til Elena og Natalie ble vurdert, fantes det tilsvarende signaler.⁹ Det kan se ut som om disse signalene ikke ble vektlagt i denne saken.

Saksbehandlingstid for søknader etter mishandlingsparagrafen, inkludert anke, er gjerne lang. I Elenas sak tok det omtrent to år. Dette betyr at søknader der det er barn involvert, og hvor mor og barn har vært i ekteskapet mer enn ett år, lett vil overstige den perioden som er anslått for at tilknytning

til landet skal vektlegges. Barns beste skal imidlertid bare være *ett* kriterium i vurderingen, og ikke det eneste avgjørende kriteriet (Sandberg 2006, UDI 2006). Dette innebærer at innvandringsregulerende hensyn fortsatt kan veie tyngst når søknader vurderes. På den annen side åpner barnerelaterte kriterier mulighet til å innvilge oppholdstillatelse ut fra en helhetsvurdering, også der offerposisjonen til moren ikke passer til de underliggende tolkningene av hvordan kriteriene skal praktiseres.

Shabana – kjernefamilien som norm

Saken til Elena berører dilemmaet som er knyttet til at mishandling skal være gjentakende og inngå i et bestemt mønster av offer/overgriper, for å kvalifisere til oppholdstillatelse. Dette kan innebære at kvinners handlekraft og selvstendighet diskrediteres. I det neste tilfellet jeg skal diskutere er det motsatt: Kvinnen viser for lite handlekraft og ansvar for eget liv. I dette eksempelet vil jeg sette søkelys på en annen underliggende forståelse når det gjelder hvilke kriterier som legges til grunn for opphold etter mishandlingsparagrafen, nemlig *familieforståelsen*. Kvinnen det her er snakk om – Shabana – passer til bildet av et offer som verken har kunnskap om det samfunnet hun kommer til, eller har anledning til å handle som selvstendig individ. Hennes situasjon bryter imidlertid med bildet av den voldelige ektemannen, og et ekteskap innenfor rammene av en kjernefamilie.

Shabanas skjebne er svigerfamiliens betydning og makt i forhold til ekteskapet. Hennes historie begynner med at en ung mann i begynnelsen av tjuårene, oppvokst i Norge med foreldre fra Pakistan, godtar å gifte seg med en nær slektning i foreldrenes hjemland. Han ønsker selv å fortsette forholdet til sin norske kjæreste, men fordi hans eldre bror har giftet seg norsk, må han innfri

Foto: © Thorfinn Bekkelund / Samfoto

familiens forpliktelser overfor slektninger i hjemlandet. Han setter imidlertid som betingelse at han skal gjøre seg ferdig med studiene først. Året før han er ferdig er han på ferie i hjemlandet, og familien besøker da familien til den framtidige ektefellen. Han blir igjen presset til å inngå ekteskap mens de er der, og han godtar dette. Han gifter seg med Shabana under stor festivitas før han reiser hjem til Norge. De sender inn søknad om familiegjenforening, men etter å ha kommet hjem, ber mannen om at søknaden stilles i bero til han er ferdig med utdannelsen.

Året etter kommer Shabana til Norge. Hun har avbrutt sin universitetsutdannelse. Shabana flytter inn til svigerforeldrene og mannens yngre søsken. Det viser seg at hun går dårlig sammen med svigerforeldrene. Mannen oppfører seg distansert og nedlatende overfor henne, og ved et tilfelle opptrer

han også voldelig. Ektemannen bor sammen med henne den første tiden, men etter hvert overnatter han oftere og oftere andre steder. Shabana får store husholdsoppgaver, og holdes under oppsyn innendørs av svigermoren. Hun nektes norskkurs. Svigerforeldrene utsetter henne også for fysisk avstraffelse hvis hun ikke oppfører seg som de forventer. Mannen hennes er sjelden hjemme, og han unngår å komme i konflikt med foreldrene.¹⁰

Etter et par år får hun en vaskejobb. Lønnen inngår i svigerforeldrenes husholdsbudsjett. Mannen, som nå har en godt betalt jobb, fortsetter et forhold som han har hatt tidligere til en norsk kvinne. Han minimaliserer kontakten både med sine foreldre og sin kone.

Etter nesten tre år i Norge blir Shabana oppfordret av en arbeidskollega til å søke opphold på selvstendig grunnlag. Hun får hjelp av en advokat. UDI avslår søknaden, fordi

Shabana ikke har vært utsatt for alvorlige nok overgrep av mannen, men av svigerforeldrene, og fordi hun ikke har hatt rettmessig oppholdstillatelse. Hun mistet retten til denne da mannen flyttet ut, mens hennes oppholdstillatelse har blitt fornyet uten at det ble meldt fra om samlivsbrudd.

Denne saken anskueliggjør flere svakheter ved rettighetssituasjonen for kvinner som kommer til landet via transnasjonale ekteskap. Shabana får avslag på søknaden sin med begrunnelsen at hun har oppholdt seg ulovlig i landet helt siden samlivet opphørte. Et vesentlig moment er her hvilke opplysninger inngiftede kvinner får om sine rettigheter i Norge, og i hvor stor grad de er avhengige av ektemannen for å få disse opplysningene. Som også Ljoså (2001) påpeker i sin gjennomgang av hvordan § 37 sjette ledd fungerer, gjøres kvinnen sårbar ved at det er opp til mannen å informere henne om at hun årlig må fornye sin oppholdstillatelse. Det finnes flere tilfeller hvor mannen ikke har levert søknad om familiegjenforening etter at kvinnen kom inn i landet på sju dagers visum, selv om han har sagt til kvinnen at han tar ansvar for dette (Lidén 2005). En konsekvens av dette er at Shabana ikke har rett til å søke opphold i henhold til mishandlingsparagrafen fordi hun oppholdt seg ulovlig i landet. Hun mangler også andre rettigheter, f.eks. om hun skulle ønske å søke tilflukt på krisesenteret etter å ha blitt mishandlet.

I Shabanas tilfelle kan det være uklart når samlivet opphørte. Hun fortsatte å bo hos svigerfamilien lenge etter at mannen sluttet å oppsøke dem så ofte. Hun er fortsatt gift, med en ekteskapskontrakt fra hjemlandet hvor det er opp til mannen å definere ekteskapet som ugyldig (se f.eks. Ali 2000, Wærstad 2006). Arrangerte ekteskap, slik det praktiseres i Pakistan, betraktes ikke alene som en pakt mellom to individer, men er vel så mye en forbindelse mellom to familier, og da gjerne

mellom nære slektninger (Shaw 2000, Rytter 2005). Shabana fortsetter å utføre sine plikter overfor storfamilien, slik hun gjennom oppveksten har skjønnet forventningene til det å være svigerdatter. Hun har få muligheter for å opponere mot denne rollen. Forsøk på dette har medført ytterligere irettesettelser og isolasjon. Dette forsterkes ved at svigerfamilien kontrollerer all informasjon fra omverdenen, siden hun ikke har fått norskopplæring og tilgang til et selvstendig nettverk. Det er her et spørsmål om hvordan man skal definere samliv innenfor dette familiefellesskapet, der de kollektive pliktene er vel så sterke og vedvarende som avtalen og relasjonen mellom ektefellene. Regelverket definerer imidlertid dette klart: samliv er å bo under samme tak, og et gyldig inngått ekteskap gir ikke grunnlag for oppholdstillatelse hvis det ikke er noen realitet i det. Et tredje moment er at det er kvinnens svigerforeldre, og ikke ektemannen, som i dette tilfellet har stått for mishandlingen. I UDIs begrunnelse for tilbakekallingen av Shabanas arbeidstillatelse står det:

Det vises til at søkeren etter det opplyste er blitt utsatt for fysisk og psykisk mishandling av sine svigerforeldre. I henhold til bestemmelsen, er det et vilkår at kvinnen skal ha blitt mishandlet i samlivsforholdet. Dette innebærer at den mishandlingen som er utført av søkerens svigerforeldre, ikke kommer i betraktning ved vurdering av § 37 sjette ledd.

Det finnes også flere andre saker i vårt materiale hvor kvinnen har vært utsatt for mishandling fra svigerforeldrene. I alle disse tilfellene deler kvinnen hushold med svigerforeldrene og mannens hjemmeboende søsken. I denne aktuelle saken har mannen også ved en anledning vært voldelig mot kvinnen. I begrunnelsen for avslaget på søknad om opphold på selvstendig grunnlag står det:

Søkerens ektefelle skal ha utøvd vold mot henne ved en anledning. Dette er ikke tilstrekkelig til å falle inn under bestemmelsen.

Eksempelet med Shabana er ikke enestående. Vi finner flere eksempler på at unge kvinner havner som den uskyldige part i et utbytende svigerforeldreforhold når mannen presses til å inngå arrangert ekteskap mot eget ønske. Det finnes også eksempler på at kvinner havner i denne situasjonen når svigerforeldrene fortsetter med å kreve medgift også etter at ekteskapet er etablert.

Slike situasjoner reiser prinsipielt viktige spørsmål om hvordan *familiebegrepet* blir forstått i behandlingen av sakene. I Shabanas tilfelle ser vi hvordan kriteriene defineres ut fra kjernefamilien som norm, og ikke storfamilien som reelt fellesskap. Ekteskapet er imidlertid her iverksatt av de unges familier, og inngår i gjensidige avtaler mellom utvidede slektgrupper. Denne sosiale og kulturelle konteksten for ekteskapet inkluderes ikke i saksgrunnlaget.

Flere forskere har påpekt hvordan tradisjoner som for eksempel arrangerte ekteskap, endrer betingelser og får ny betydning ved at de blir del av transnasjonale praksiser (Ali 2000, Bredal 2005, Kaur 2004). Dette kan bidra til å forrykke gjensidige relasjoner og maktbalanser. Laveen Kaur (ibid.) har for eksempel påpekt hvordan den *sikkerheten* som tradisjonelt har ligget i arrangerte ekteskap mellom slektninger, kan forvandles til en utstrakt *sårbarhet* i transnasjonale ekteskap. Denne sårbarheten blir ikke fanget opp når avgjørelser om familiegjenforening tas ut fra normative premisser der kjernefamilien utgjør standard for regelverket. Det er i denne sammenhengen verdt å påpeke at FNs deklarasjon for eliminering av vold mot kvinner (UN 1993) inkluderer fysisk, seksuell og psykologisk vold som utføres i familien,

også utenom ektefelle, i det utvidede voldsbegrepet (artikkel 2 a). Dette er en type vold som myndighetene har et særlig ansvar for å bekjempe.

Likeverdig medborger?

Shabana vender tilbake til hjemlandet med et ekteskap som fortsatt betraktes som gyldig. Dette belyser enda et kritisk punkt ved vurderingene av søknader etter mishandlingsparagrafen. I henhold til forskriften § 37 sjette ledd *kan* en kvinne få opphold på selvstendig grunnlag dersom hun som følge av samlivsbruddet, vil få urimelige vanskeligheter i hjemlandet grunnet de sosiale og kulturelle forholdene der. Gjennomgangen av søknader viser at disse kriteriene praktiseres svært strengt, og denne *kan*-bestemmelsen blir i liten grad tatt i bruk som grunnlag for vedtak. Svært mange av de kvinnene som får sine søknader avslått, vil få problemer når de vender tilbake med en ekteskapskontrakt som stadig er gyldig, men med et avbrutt samliv. Dette betyr at kriteriene settes strengere enn de reelle forventningene om en generelt vanskelig livssituasjon. Et vedtak fra UDI antyder dette:

Søkeren har opplyst at hun ved en eventuell retur til XX vil bli sett ned på av sin slekt, samt at situasjonen vil bli vanskelig for hennes far og søstre. Direktoratet har vurdert anførselene, men anser ikke vilkårene for å være oppfylt.

Å være skilt, eller oftere, fortsatt gift, men «selvforskyldt» å ha brutt med svigerfamilien og blitt hjemsendt til foreldrene, gir kvinnen lav status i hjemlandet. At dette ikke bare går ut over kvinnen selv, men også hennes familie, vurderes ikke som *urimelige vanskeligheter* grunnet sosiale eller kulturelle forhold. Det kan synes som om skjønnets som legges til

grunn i disse vurderingene, gjøres på generelt grunnlag, og at kvinnene har liten mulighet for å nå fram med sine argumenter. Hva som er rimelig å forvente av kvinnene, vurderes ut fra andre standarder når de er i hjemlandet enn om de bor i Norge. Antatte kulturelle forskjeller legitimerer at de utsettes for rettighetsbrudd.

I denne sammenheng er det aktuelt å spørre om § 37 sjette ledd i praksis oppfyller forventningene til å ivareta de rettigheter utenlandske ektefeller og deres barn har krav på etter samlivsbrudd med norsk ektefelle, vurdert i forhold til Utlendingslovens, Kvinnekonvensjonens og Barnekonvensjonens intensjoner. Jeg har i denne artikkelen påpekt noen konsekvenser av denne paragrafen som synes å motvirke et likestilt medborgerskap som bygger på familie- og likestillingsprinsipper som er sentrale i dagens velferdspolitik. Et regelverk setter nødvendigvis grenser for hvilke tilfeller som faller utenfor. Strengt håndhevelser av slike grenser er nødvendige for å ivareta innvandringsregulerende hensyn. At reglene ikke blir utnyttet, er også helt nødvendig for å opprettholde legitimiteten til både lovverk og særregler. De vanskelige grensetilfellene belyser imidlertid viktige dilemmaer. Det jeg har villet påpeke i denne artikkelen, er at skjønnsmessige vurderinger som slike unntaksregler som § 37 sjette ledd innebærer, baserer seg på til dels ikke-artikulerte betingelser og normer. I et rettighetsperspektiv er det viktig å synliggjøre dette vurderingsgrunnlaget.

De to casene jeg har analysert, antyder at feltets problematiske sider berører saker hvor de berørte kvinnene enten blir tillagt for «lite» eller for «mye» kultur. På den ene siden handler det om kvinner som ikke oppfyller bildet som ressursvake og passive ofre på en måte som kan tilskrives deres bakgrunn i et ikke-vestlig samfunn. De blir for krevende og handlingskraftige, noe som vekker mistanke.

På den andre siden handler det om kvinner som opplever at deres bakgrunn ikke gis tyngde, ved at den særskilte rasjonaliteten som styrer mye av deres handlingsrom – i dette tilfelle storfamilien og ikke kjernefamilien – ikke godskrives i tilstrekkelig grad. Fordi politikuttformingen retter seg mot visse tradisjoner og overgrep som vekker indignasjon, spisses og forenkles virkeligheten til disse kvinnene på en sånn måte at den framstår som en fremmed kontrast mot det vestlige. Våre egne normer blir i stor grad uartikulerte premisser, som de andres kulturelle tradisjoner måles opp mot.

Slike forenklete forestillinger om de utenlandske ektefellenes sosiale og kulturelle bakgrunn bidrar på ulike måter til å framstille de transnasjonale ekteskapene som mer forskjellige enn det de i virkeligheten er. På den ene siden ved at de knyttes til en passiv offerposisjon som premiss for å anerkjenne dem som rettighetshavere. På den andre siden ved at deres bakgrunn legitimerer andre standarder for livskvalitet enn gjeldende likestillingsnormer. Et slikt ensidig fokus på disse kvinnene som vesensforskjellige, som tilhørende «de andre», kan derfor bidra til å etnifisere og rasifisere allmenne fenomen. Hvilke typer vold et samfunn velger å fokusere på, kan også reflektere motstand mot å ta inn over seg voldsfenomenet mer generelt, og å søke fakta og kunnskap om dette i majoritetsbefolkningen. Framstillingen av ekteskap mellom norske «marginaliserte» menn og utenlandske kvinner, eller problemfylte relasjoner mellom minoritetsektefeller, kan dermed komme til å bidra til en allmenn forståelse der de norske ekteskap framstår som det umarkerte *normale*. Dette innebærer en form for majoritetens dominans, hvor det dominerende framstår som en naturlig norm som det er vanskelig å sette fingeren på, og problematisere.

Litteratur

- Asland, John 2005. Norske rettsregler om ekteskap, samboerskap og partnerskap. I Berit Thorbjørnsrud (red.): *Evig din? Ekteskaps- og samlivs tradisjoner i det flerreligiøse Norge*. Abstrakt forlag, Oslo.
- Ali, Shaheen Sardar 2000. *Gender and human rights in Islam and international law: equal before Allah, unequal before man?* Kluwer Law International, The Hague.
- Bredal, Anja 2004. *Vi er jo en familie. Arrangerte ekteskap, autonomi og fellesskap blant unge norsk-asiatere*. Doktoravhandling, Sosiologisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Barne- og likestillingsdepartementet 2007. Rundskriv Q-18/2007.
- Constable, Nicole (red.) 2005. *Cross Border Marriage, Gender and Mobility in Transnational Asia*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Eggebo, Helga 2007. *Offeromgrepet – til last eller gagn? Undersøking av offeromgrepet med utgangspunkt i institusjonell etnografi*. Masteroppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Hansen, Bjarne Håkon 2006. Barns tilknytning til Norge skal tillegges større vekt enn i dag. *Innvandringsnytt* 3 (20): Om norsk flyktning- og integreringspolitikk.
- Hjemdal, O.K. 2005. Hva vet vi om menns vold, og hva vet vi ikke. I *Rapport fra seminar om kjønn, vold og makt: Faglig oppsummering og veien videre*. Barne- og familiedepartementet, Oslo.
- Jensen, Tine 2005. *Suspicious of Child Sexual Abuse. Dialogicality and meaning making*. Doktoravhandling, Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Kaur, Lavleen 2004. «Den uskyldige part ...» *Erfaringer fra det arrangerte ekteskap når forutsetningene endrer seg*. Selvvalgt essay i kriminologi hovedfag, Universitetet i Oslo.
- Lamb, Sharon 1999. *Constructing the Victim: Popular Images and lasting Labels*. I Sharon Lamb (red.): *New Versions of Victims: Feminists Struggle with the Concept*. New York University Press, New York.
- Lidén, Hilde 2005. *Transnasjonale serieekteskap. Art, omfang og kompleksitet*. Rapport 11. Institutt for samfunnsforskning, Oslo.
- Ljoså, Tone 2001. *Utlendingsforskriften § 37, 6. ledd (tidligere 5. ledd): oppholdstillatelse for utenlandske kvinner etter samlivsbrudd*. Stensilserie nr. 83, Juss-buss, Universitetet i Oslo.
- Madsen, Diana H., Rachel Paul, Astrid Schlytter og Annika Jemteborn 2005. *Fanget mellom liv og lov. Rapport om voldsramte minoriteter i Norden*. Center for likestillingsforskning, RUC, Roskilde.
- Narayan, Uma 1997. *Dislocating cultures. Identities, traditions, and third world feminism*. Routledge, New York.
- NOU 2003:31 *Retten til et liv uten vold*.
- Okin, Susan Moller 1999. *Is multiculturalism bad for women?* Princeton University Press, New York.
- Pervaiz, Ashy 2003. *Utenlandske kvinners oppholdstillatelse*. Spesialoppgave, Juridisk fakultet, Universitetet i Oslo.
- Pessar, Patricia og Sarah Mahler 2001. *Gender and transnational migration*. <www.transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm>
- Rytter, Mikkel 2005. *Ægteskab som bevægelse: Positioner og interesser i et arrangeret ægteskab*. I Karen Fog Olwig, Karen Valentin og Laura Gilliam (red.): *Lokale hverdagsliv, fjerne forbindelser: Børn og unge i migrationsprocesser*. Hans Reitzels forlag, København.
- Sandberg, Kirsten 2006. *Innlegg om vurdering av barns beste og utlendingsloven*. UDIs vårkonferanse: Barns beste og regulert innvandring – en motsetning. Oslo, juni 2006.
- Shaw, Alison 2000. *Kinship and Continuity – Pakistani Families in Britain*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam.
- UDI 2002. Rundskriv UDI 02-117 SODA. Retningslinjer for behandling av saker som gjelder ny oppholdstillatelse for utenlandske kvinner etter samlivsbrudd – Utlendingsforskriften §§ 21 femte ledd, jf § 37 sjette ledd.
- UDI 2004. Rundskriv UDI 2004-018 Særkullsbarn – fremgangsmåte for søknad om oppholdstillatelse etter utlendingsforskriftens § 23 første ledd bokstav e – utlendingsforskriftens § 10 JF. Utlendingslovens § 6 sjuende ledd.
- UDI 2006. *Barnets beste og regulert innvandring – en motsetning? Bakgrunnsnotat til UDIs vårkonferanse*. Oslo, juni 2006.
- United Nations 1993. *Declaration on the Elimination of Violence against Women*. General Assembly resolution 48/104 of 20 December 1993.
- Wærstad, Tone Linn 2006. Retten til ikke å bli diskriminert ved skilsmisse. En rettsantropologisk studie av skilte muslimske innvandrerkvinner i Norge. *Kvinnerettslig skriftserie* nr. 64, Universitetet i Oslo.

Noter

- 1 I framlegg til ny utlendingslov (Ot.prp. 75 2006–2007) skilles det mellom *familieetablering* som innebærer nyetablerte ektepar, og *familiegjengforening*, der familien tidligere har bodd sammen i utlandet, og der herboende ektefelle har kort botid i Norge. I artikkelen bruker jeg familiegjengforening som felles betegnelse, slik det har vært praktisert til nå.
- 2 Bestemmelsen om beskyttelse mot mishandling i ekteskap inngikk i Ot.prp. nr. 109 (2004–2005) som ble vedtatt i desember 2005, og er innarbeidet i den nye utlendingsloven i § 40 fjerde ledd.
- 3 Studien omfattet en gjennomgang av de registerdataene i UDIs database som er kategorisert under «søknader om opphold på selvstendig grunnlag» med utgangspunkt i forskrift § 37.6. Dette er en kategori i UDIs registreringssystem DUF som ble innført i 2003. De aktuelle sakene strekker seg tilbake til midten av 1990-tallet, men med en hovedtyngde fra rundt 2000. I alt var det registrert 280 saker i denne kategorien i januar 2005. Vi har gjennomgått 86 saker, der ektefellen kom fra Russland, Thailand, Filippinene, Pakistan, Iran, Ma-

rokko og Den dominikanske republikk. I tillegg til gjennomgangen av saksmappene til kvinnene ble også fem kvinner intervjuet (Lidén 2005).

- 4 Prosjektet inngår i et strategisk instituttprogram ved Institutt for samfunnsforskning: *Internasjonalisering, migrasjon og medborgerskap i det flerkulturelle samfunnet* og er finansiert av Norges forskningsråd.
- 5 UNE er et politisk uavhengig forvaltningsorgan under Arbeids- og inkluderingsdepartementet (AID) UNE behandler klager over UDI sitt avslag på søknad. Saker legges fram for en nemnd, bestående av nemndsleder og to nemndmedlemmer som er lekfolk. Saker som ikke inneholder vesentlige tvilsspørsmål, kan etter lova avgjøre av en nemndleder eller av sekretariatet.
- 6 I vårt materiale fikk vel femti prosent innvilget opphold i første instans (UDI) og nesten to tredjedeler av kvinnene fikk totalt innvilget opphold på selvstendig grunnlag inklusive ankeinstansen (UNE).
- 7 I Norge fikk to tredjedeler av kvinnene innvilget opphold på selvstendig grunnlag i 2004 (Kilde: Avdeling for statistikk og analyse, UDI. www.udi.no). Til sammenligning fikk 1/3 av søknadene i Danmark i perioden 1998–2003 positiv svar på søknad om opphold på selvstendig grunnlag. Avslag var ikke nødvendigvis fordi det ikke var dokumentert vold, men kvinnens kortvarige opphold tilsa at de hadde større tilknytning til hjemlandet. Begrunnelsene var også i noen saker at opphevelse av ekteskap og vold ikke var godt nok sannsynliggjort.
- 8 Mishandlingsparagrafen var i utgangspunktet utformet som en kjønnsnøytral rettighet. I november 2004 ble Utlendingsforskriften: § 37, 6. ledd stevnet inn for likestillingsombudet, og begjært omgjort til å være kjønnsnøytralt, noe de fikk medhold i. Paragrafen åpner nå for at også menn som kommer i gjenforening med herboende kvinne kan prøve sin sak om de opplever overgrep i parforholdet. Dette gjelder også menn som inngår partnerskap. Lovteksten er fortsatt ikke kjønnsnøytral. I den nye utlendingsloven vil imidlertid dette bli ivarettatt.
- 9 Se f.eks. UNEs praksisnotat av 11.11.2003.
- 10 I denne saken er opplysninger gitt av ektemannen og advokaten mer utfyllende enn det som kommer

fram i intervjuet med kvinnen. Saksdokumentene gir få utfyllende beskrivelser av hvordan kvinnen selv har opplevd situasjonen i familien.

Transnational marriages – dilemmas of equal citizenship and immigration control

Marriage constitutes a certain sphere of legal privacy. Transnational marriages put important dilemmas on the agenda when their legitimacy is defined by immigration regulation interests of the state. Today, every third marriage in Norway involves a spouse from abroad. These marriages make up a significant part of the immigration flow. The regulatory instruments of the Aliens Act are based on the discourse on human rights and equality among women and men. As I elaborate in the article, children's rights are increasingly included in the perspective on cross border marriage.

The article discusses two applications on the Abuse Clause which allows abused minority women to stay in the country, even though they may not have stayed in the country for the required number of years to be entitled to a permanent residence permit. The two cases uncover the implicit assumptions of victimization, the family units, gender equality and the regulation interests of the state which guide the decisions of the immigration authority.

KOMMENTAR

Av TONE LINN WÆRSTAD

Muslimske innvandrerkvinner rett til skilsmisse

Livshistoriene til ti skilte muslimske innvandrerkvinner reiser en rekke problemstillinger knyttet til skilsmissetilgangen etter norsk rett og menneskerettighetene. På veien mot skilsmisse møter kvinnene ulike diskriminerende praksiser som forsterker hverandre. En forutsetning for at menneskerettigheter skal kunne oppfylles, er at den praktiske sammenhengen de virker i blir kartlagt.

Denne artikkelen tar for seg muslimske innvandrerkvinneres rett til skilsmisse.¹ Ved hjelp av materiale fra mitt spesialoppgaveprosjekt (Wærstad 2006) der jeg intervjuet ti muslimske innvandrerkvinner som hadde skilt seg mot ektemannens vilje, vil jeg illustrere hvordan normer fra ulike relevante rettslige kilder får praktisk betydning. Etter FNs kvinnekonvensjon² er norske myndigheter forpliktet til å sikre alle lik tilgang til skilsmisse så vel formelt som i praksis, og ulike diskriminerende rettstradisjoners faktiske påvirkning får derfor stor betydning. Med utgangspunkt i de ulike sosiale «feltene» som omga informantene, studerte jeg samspillet mellom de formelle og uformelle normene i skilsmisseprosessene. Formålet var å undersøke hvorvidt norsk retts garantier når det gjelder å sikre kvinner like rettigheter til skilsmisse blir oppfylt i praksis for muslimske innvandrerkvinner. Å sette menneskerettslige problemer i en faktisk sammenheng er nødvendig for å konkretisere dem og for å kunne måle hvorvidt de oppfylles (Hellum mfl. 2007, Dahl 1989). Som jeg skal komme tilbake til nedenfor, viser materialet at kvinnene møter en rekke hindringer på veien til skilsmisse som også har utspring i andre kilder enn religiøs rett. Mot dette bakteppet vurderer jeg på slutten av artikkelen det stadig tilbakevendende forslaget om å opprette såkalte *shariatråd* i Norge. I lys av informantenes historier gir jeg anvisning på noen forutsetninger som det bør tas hensyn til når slike tiltak fremmes.

Rettslige utgangspunkter

Skilsmisseadgang etter norsk rett

Hovedregelen om ekteskapsoppløsning i norsk rett finner vi i ekteskapsloven § 19 som stadfester at ekteskapet kan oppløses ved skilsmisse etter ulike vilkår som følger i §§ 20–24. Den mest praktiske regelen finner vi i § 20, første ledd som lyder: «En ektefelle som

ikke finner å kunne fortsette samlivet, kan kreve separasjon.» Det følger videre av § 21 at «Hver av ektefellene kan kreve skilsmisse når de har vært separert i minst ett år.»³ Det stadfesteres i forarbeidene til loven at «En ektefelle skal etter loven ha et ubetinget krav på separasjon og skilsmisse, uten hensyn til den andre ektefellens ønske, og uten noen prøving fra domstol eller fylkesmann av grunnlaget for separasjonen. Separasjonstiden skal være ett år, uansett om ektefellene er enige om skilsmisse eller ikke.»⁴ At dette gjelder likt for kvinner og menn følger foruten av ordlyden også av det generelle forbudet mot usaklig forskjellsbehandling på grunn av kjønn som finnes i norsk rett.⁵

Forbudet mot diskriminering følger også av menneskerettighetene, blant annet slik de er innskrevet i FNs kvinnekonvensjon. Kvinnekonvensjonen ble ratifisert av Norge i 1981 og inkorporert i norsk lovgivning gjennom likestillingsloven § 1 b i 2005.⁶ Sentralt står retten til å ikke bli diskriminert i saker som har med ekteskap og familieliv å gjøre (artikkel 16) og likhet for loven, herunder like rettigheter for kvinner som menn til å søke skilsmisse (artikkel 15). Kvinnekonvensjonen har dessuten et klart fokus på at statene forplikter seg til å gjøre rettighetene som er nedfelt i konvensjonen, *reelle* for kvinner. Et diskrimineringsforbud i formell nasjonal lovgivning er med andre ord et nødvendig, men ikke *tilstrekkelig* vilkår for å oppfylle forpliktelsene etter konvensjonen. Et av hovedformålene med mitt prosjekt var å undersøke hvordan disse utstrakte skilsmisserettighetene som følger av norsk rett, får praktisk betydning for informantene og i hvilken grad en eventuell manglende oppfyllelse av dem vil utløse spesielle forpliktelser for Norge som konvensjonspart til kvinnekonvensjonen. Dette innebærer at fokus flyttes fra en abstrakt forståelse av kvinners menneskerettigheter over til en analyse av rettighetene i de sosiale sammenhenger

hvor de utspiller seg (Hellum 1998, Bentzon mfl. 1998, Hellum mfl. 2007).

Skilsmisseadgangen innenfor muslimsk familierett

At kvinner diskrimineres med hensyn til skilsmisse innen tradisjonell fortolkning av muslimsk familierett, er godt dokumentert, både gjennom rettstradisjonen til de *ulike muslimske lovskoler* og gjennom *lovgivningen i land som har kodifisert islamsk rett i sin familierett* (Mehdi 1998, Mir-Hosseini 2004, Ali 2000, Roald 2001, Roald 2005).

gangen til skilsmisse. Det er flere grunner til dette. For det første er det den tradisjonelle fortolkningen av kvinners skilsmissemuligheter som er kodifisert, og kvinners skilsmisseadgang er dermed begrenset rettslig i sammenligning med menn.⁷ For det andre er det knyttet ytterligere praktiske problemer til det å oppnå skilsmisse. For eksempel kan det være skamfullt for en kvinne å gå til retten med en skilsmisssak, og korrupsjon innenfor rettssystemet kan hindre kvinner i å få skilsmisse (Wærstad 2006). Noen ganger kan det være vanskelig å se hvor de rettslige

Det er først er når en kvinne skiller seg mot mannens vilje, at de kjønns spesifikke reglene som diskriminerer kvinner i forhold til menn i muslimsk familierett, kommer tydelig til uttrykk.

Tradisjonelt har alle *lovskolene* knyttet til islamsk rettskildelære tolket kvinners rett til skilsmisse til å være begrenset (Roald 2001, Mir-Hosseini 2004). Kvinnens muligheter har i stor grad vært avhengig av et samtykke fra mannen. Dersom dette mangler, må hun bevise at en eller flere betingelser er oppfylt, som for eksempel at mannen har mishandlet henne, nektet henne å leve som en troende muslim, eller at han ikke kan få barn. I tillegg kommer kravene om at hun må gi tilbake brudegaven hun fikk ved inngåelsen av ekteskapet, og at hun må fremføre skilsmisssaken for en dommer (El Alami og Hinchcliffe 1996.) Ingen av disse kravene gjelder overfor menn. Tradisjonelt har mannen rett til å skille seg fra sin kone uten innholdsmessige betingelser.

Det er også uomtvistet at kvinner i en rekke land *som har kodifisert muslimsk familierett*, blir diskriminert når det gjelder til-

begrensningene slutter og hvor de praktiske begynner.

Formelle og uformelle regler i møtet mellom ulike rettssystemer

Kvinnene jeg intervjuet, ble rekruttert gjennom ulike kanaler, slik som organisasjoner, krisesentre og gjennom kjente. Alle hadde en vanskelig historie bak seg. Alle utenom én var blitt utsatt for vold i ekteskapet, og flere hadde blitt utsatt for tvang ved ekteskapsinngåelsen. Informantene utgjorde dermed ikke noe tverrsnitt av muslimske innvandrerkvinner bosatt i Norge. Utvalget var likevel egnet til å belyse de aktuelle problemstillingene ettersom det først er når rettigheter brytes, at man kan se om rettssystemets beskyttelse virker eller ikke. Det dreier seg her om problemstillinger knyttet til helt sentrale rettsikkerhetsgarantier. Dersom rettsikkerhetsgarantier er brutt, er det alvorlig selv om det bare skulle gjelde ett tilfelle. At loven ikke

strekker til i krisetilfeller, er med andre ord et *generelt* problem (Fastvold og Hellum 1988). I tillegg er det slik at det først er når en kvinne skiller seg mot mannens vilje, at de kjønns-spesifikke reglene som diskriminerer kvinner i forhold til menn i muslimsk familierett, kommer tydelig til uttrykk. Således kan kvinnene jeg har snakket med, belyse om norsk rett klarer å gi lik tilgang til skilsmisse etter lovens intensjon, men også mer spesifikt hvorvidt det er på grunn av påvirkningen fra *muslimsk familierett* at den norske retten kommer til kort.

Jeg ønsket å studere de uformelle normene som var med å styre skilsmisseprouessene til kvinnene. Likevel styres ikke skilsmissemuligheter av normer alene. Det sosiale landskapet normene befinner seg i, må også trekkes inn (Mathiesen 2005). I tråd med dette valgte jeg å ta utgangspunkt i de sosiale feltene rundt kvinnene hvor de ulike normene ble kommunisert og forhandlet, det som har blitt beskrevet som «semi-autonome sosiale felt» (Moore 2000). Semi-autonome sosiale felt defineres ut fra «[...] the fact that it can generate rules and customs and symbols internally, but that it is also vulnerable to rules and decisions and other forces emanating from the larger world from which it is surrounded.» (Moore 2000:55). Moore hevder at «[...] it is only in so far as the law changes the relationships of people to each other, actually changes their specific mutual rights and obligations, that law effects social change.» (Moore 2000:70). For å studere effekten av lover må man derfor ta utgangspunkt i hvordan lovgivningen inngår i et samspill med en hel rekke andre normer på forskjellige plan. Samtidig hevder hun at formell rett først får faktisk virkning når mennesker innenfor det aktuelle feltet er i en posisjon hvor de kan presse gjennom sin vilje (Moore 2000:79). I tråd med dette var et av underspørsmålene i prosjektet å se hvorvidt kvinnes faktiske

bruk av formell norsk skilsmisselovgivning brakte med seg en reell forandring av de uformelle reglene som eksisterte i miljøene som omga dem.

En modell som jeg synes var fruktbar da jeg skulle inndelegge og analysere dataene, var å sette kvinnen i sentrum for en rekke semi-autonome sosiale felt/miljøer hvor hennes rett til skilsmisse ble forhandlet. Først *kjernefamilien*, altså kvinnen og ektemannen og eventuelle barn. Utenfor dette feltet befinner den *nære familien* seg, bestående av kvinnens foreldre. Neste felt består av *storfamilien* forøvrig. Så kommer *det sosiale miljøet* kvinnen er en del av og til slutt det norske formelle rettssystemet der skilsmissen faktisk blir gjennomført (og eventuelt det formelle rettssystemet i kvinnens bakgrunnsland for dem som også søker skilsmisse der). Informantene ønsket alle å komme til et resultat som stemte overens med den norske retten. Altså kan man se at det ytterste feltet (det norske formelle rettssystemet) og det aller innerste (kvinnen selv), stemmer overens når det gjelder holdninger til skilsmisse, men i feltene imellom er det små og store avvik, både alternative normer og motstridende normer som kvinnene må forholde seg til. Det som står på spill for henne, er hennes egen så vel som hennes families status i de ulike feltene. Som gift kvinne har flere av kvinnene høy verdi og mye støtte i de ulike feltene, og dette risikerer hun å miste dersom hun skal benytte seg av rettighetene som hun har krav på etter formell rett. Når kvinnene forhandlet for å oppnå skilsmisse, hadde de samtidig som mål å ikke miste de rettighetene de allerede hadde oppnådd i de ulike miljøene de var del av. I denne artikkelen har jeg for enkelthets skyld forenklet analysen noe, og vil operere med familie (herunder kjernefamilie, nær familie og storfamilie), sosialt miljø fra opprinnelseslandet og det norske hjelpeapparatet som de viktigste feltene.

Forhandling av skilsmis- sen med familie og miljø fra opprinnelseslandet

Alle kvinnene som fortalte om selve bruddet (seks stykker), måtte rømme fra hjemmet. Ektemennene reagerte altså med å fysisk hindre kvinnen i å reise da hun fortalte at hun ville skilles. Flere av ektemennene truet også kvinnene for å få dem til å bli værende i ekteskapet. Ektemennene argumenterte ofte med at skilsmisse ville være vanærende, skamfullt og på andre måter ødeleggende for han. Ikke minst gjaldt dette om kvinnen bosatte seg alene etter bruddet med mulighet for å inngå forhold til en annen mann. Seks av kvinnene hadde familie eller et miljø fra opprinnelseslandet rundt seg i Norge, og møtte samme type holdninger også her; familiene var redde for å bli vanæret og miste status i miljøet dersom kvinnen valgte å tre ut av ekteskapet. De var dessuten opptatt av at ekteskapet måtte opprettholdes av hensyn til kvinnenens barn. Kvinnene ble møtt med *materielle krav* om å opprettholde ekteskapet av hensyn til ære, forpliktelser overfor familien samt til det beste for barna, og med *prosessuelle krav* i den forstand at de måtte delta i mekling og gjenforening med ektefellen.

Dersom vi holder ektemennene utenfor, sank støtten for kvinnens valg om skilsmisse jo lenger vekk fra henne man var i hennes sosiale miljø. Men *betydningen* denne støtten/fordømmelsen hadde for kvinnen, sank også jo lenger vekk fra henne den var. Sagt på en annen måte var det viktig for kvinnene å få støtte fra sin nærmeste familie, og det var der hun mest sannsynlig ville få den. Dette henger naturlig nok sammen med de sterke båndene kvinnene har til den nære familien, og for dem med familie i Norge (fire av informantene) vil familien være en naturlig støttespiller i å hjelpe henne med å takle det ytre miljøets fordømmelse. Det kan

virke som om lidelsene kvinnene og barna må utholde i ekteskapet, i større grad går inn på dem som kvinnen har nær rundt seg, og at det er dette som får dem til å snu i spørsmålet.

De stilte imidlertid strenge krav til mekling og gjenforening med ektemannen⁸ for å gi denne støtten. Det fikk derfor stor betydning for kvinnene om de fulgte disse spillereglene eller ikke.

Kvinnene valgte to forskjellige strategier i forhold til dette. Fire av dem fulgte miljøets interne regler om mekling og gjenforening. På denne måten økte de sjansene for å få anerkjennelse for sitt valg om å søke en norsk skilsmisse. Samtidig frasa de seg sine rettigheter etter norsk lov om å bestemme selv hvordan og når de skulle forlate sine ektemenn. Det systemet de faktisk ble underlagt, ga andre familiemedlemmer eller kjente, stort sett eldre menn, rett til å bestemme over hvor mye de måtte tåle før de kunne få anerkjennelse om å bryte. Det skulle mye til for at meklerne støttet kvinnene i å bryte ut av ekteskapet. Verken vold mot henne eller barna eller utroskap var nok i så måte. I forsøket om å gjenforenes med ektefellen etter det første bruddet, måtte kvinnene utholde grove krenkelser, slik som mishandling, voldtekt, utroskap og begrensninger i forhold til hvem de kunne omgås eller hvordan de skulle kle seg.

Den norske skilsmissten ble altså tolket inn i et helt annet normsystem, der sentrale vilkår som kvinnenens selvbestemmelsesrett og rett til å ikke bli diskriminert, gikk tapt på veien. For disse kvinnene var ikke skilsmisse noe som kan søkes av enhver gift person, uavhengig av om man er mann eller kvinne. Det kvinnene imidlertid vant på å underkaste seg et annet normsystem, var at de kunne fortsette å være deltakere i sitt sosiale miljø, herunder i sin familie. Det de tapte, var at de ikke kunne hevde sin egen rett til å bestemme i prosessen, samt at de måtte utholde ekteskapet med dets krenkelser i lengre tid enn de ellers ville

ha vært villige til. For noen utgjorde dette en stor risiko ettersom de fryktet å bli utsatt for grove krenkelser av ektemannen, noe også flere av dem ble.

To av kvinnene valgte å bryte de interne reglene, men av forskjellige grunner. En av dem («Eva») mente at hun uansett ikke ville få noen anerkjennelse for skilsmissen i sitt bakgrunnsmiljø, så hun forsøkte aldri å søke mekling i dette miljøet. For henne var det bare to muligheter, enten å bli i ekteskapet eller å forlate ektemannen ved hjelp av det norske hjelpeapparatet og bruk av de norske skilsmisereglerne. Å forlate ektemannen betydde også at hun ville bli ekskludert fra sitt bakgrunnsmiljø:

– Ja, på grunn av dette [fordømmelse av skilsmissen] er jeg redd for å ha kontakt med andre fra hjemlandet mitt. Fordi de tenker sånn. De tenker: «Åh, hun er alene.» «Åh, hun er ikke god kvinne. Hun vil ha mange kjæresten.»

Eva var aldri i tvil om at det hun ble utsatt for i ekteskapet, var galt. Derfor var heller ikke bruddet hun måtte gjøre med bakgrunnsmiljøet, noen absolutt barriere for henne mot å skille seg. Hun hadde følt seg alene om sine meninger og sitt indre liv gjennom hele ekteskapet, og hadde ikke noe ordentlig felleskap med noen andre enn sin egen familie (ingen bosatt i Norge). Så lenge hun hadde støtte fra dem og selv følte at det hun gjorde var riktig, så var det nok for henne.

Den andre kvinnen, Fatima, var svært avhengig av og knyttet til sin familie og levde i et ekteskap med ekstreme krenkelser. Å bryte med ektemannen og dermed også familien virket umulig for henne. Hun var nødt til å si fra seg alle slags rettigheter ved inngåelsen av ekteskapet ettersom familien truet med å drepe henne dersom hun forlot ektemannen. Da hun likevel brøt med ektemannen, kom

det altså ikke av et ønske om å presse gjennom norske lovregler om skilsmisse og likestilling for å bedre sin egen tilværelse. Hun så seg nødt til å benytte rettighetene hun hadde i det norske systemet, for å redde sin datter fra noen av de samme overgrepene som hun selv var blitt utsatt for. For henne var det altså et umulig valg, men ett som hun var nødt til å ta. Skilsmissen medførte også for henne eksklusjon fra miljøet.

For de kvinnene som ikke hadde familie eller bakgrunnsmiljø her i Norge var det også viktig å få den nære familiens støtte. Alle informantene, utenom en, oppnådde å få denne støtten før de tok ut skilsmisse. For de kvinnene som har familie og miljø fra bakgrunnslandet rundt seg, er denne støtten som vi har sett avhengig av at kvinnene følger familiens (og miljøets) regler om samlivsbrudd. De som ikke hadde familie her i Norge, møtte i mye mindre grad fordømmelse for sitt valg om å skille seg og heller ikke krav om å følge spesielle prosedyrer eller gjenforeningsforsøk før skilsmissen kunne godtas. Familiene til tre av kvinnene ga klar støtte til skilsmissen og var enige med kvinnene om at ektemennene ikke hadde noen rett til å bestemme over kvinnens valg i så måte. De resterende familiene var mer skeptiske i utgangspunktet, men ikke på langt nær i samme grad som de kvinnene som har familie her, opplevde. Det er ikke godt å slå fast hvorfor det var slik. Det kan ha sammenheng med at disse familiene i mindre grad hadde mulighet til å påvirke kvinnene etter som de rent fysisk var så langt borte fra dem. Men det kan også tenkes at familiene ikke vil møte samme fordømmelse i sine miljøer på grunn av skilsmissen. Det er lettere å holde det skjult, blant annet fordi de ikke var en del av et lite gjennomsløkt immigrantmiljø der alle kjenner alle, og der sladder og rykter lett kan spres, slik tilfellet var for familiene som er bosatt i Norge.

For de kvinnene som hadde barn, spilte hensynet til disse en stor rolle for bestemmelsen om å bli eller reise fra ektemannen. Noen av kvinnene opplevde at ektemennene var voldelige også overfor barna, og dette bidro sterkt til at de bestemte seg for å bryte ut av ekteskapet. Men flere av kvinnene ble også lenger i ekteskapet enn de ellers ville av hensyn til barna. Som vi har sett hadde de et sterkt press utenfra for å redde samlivet blant annet fordi de hadde barn. Flere av kvinnene synes det var best å bli i ekteskapet, både fordi de mente at barna ville ha det best om mor og far holdt sammen og fordi de ønsket å følge rådene fra dem rundt seg. Da de til slutt valgte å bryte ut, var det for flere en konkret situasjon eller hendelse som gjorde at bruddet framsto som uunngåelig. Alle de som hadde barn, tok barna med seg da de dro fra hjemmet, eller de ble gjenforent med barna kort tid etter.

Endring i uformelle rettsregler?

Eksempelene foran viser at kvinnene det her er snakk om, møter en rekke hindringer både innen familien og i det sosiale miljøet fra opprinnelseslandet som begrenser deres reelle tilgang til skilsmisse etter norsk lov. Disse hindringene dreier seg gjerne om tvang og press i forhold til mekling med tanke på å gjenforenes med ektefellen, tvang og press for faktisk å gjenforenes og trusler om eksklusjon fra familien og miljøet på ulike måter. I tillegg kommer fysisk vold og innesperring av ektefellen. Slike eksempler kan ses som uttrykk for hvordan visse sider av muslimsk familierett fortsetter å eksistere som uformelle normer og rettsregler innen en norsk kontekst, på en måte som bryter med intensjonene i norsk skilsmisserett.

Innledningsvis stilte jeg spørsmålet om kvinnes bruk av norsk skilsmisse brakte med seg en reell endring av de uformelle normene i de ulike semi-autonome sosiale

feltene som omga dem. Ifølge Moores teori krever dette at medlemmene selv tar den formelle retten i bruk og har kraft nok til å tvinge reglene igjennom. Mitt materiale tyder på at en slik endring i uformelle normer og rettsregler bare i liten grad finner sted. De kvinnene som velger å følge interne regler for mekling og gjenforening, gjør i en viss forstand bruk av den norske retten til å kreve skilsmisse. Samtidig blir denne retten tolket inn i en annen rettslig ramme der de uformelle normene om at kvinner ikke kan bestemme over skilsmisse på egen hånd, fortsetter å råde. Kvinnene bekjenner seg ikke til disse uformelle normene selv, men er villige til å etterleve dem for å opprettholde medlemskapet i gruppen. Med andre ord har de ikke kraft til å endre de uformelle normene. For dem er likevel det viktigste oppnådd: at de klarte å komme seg vekk fra ektemennene og samtidig kunne fortsette å være del av familien og bakgrunnsmiljøet.

De kvinnene som valgte å bryte med de uformelle, interne reglene, opplevde av forskjellige årsaker at de ikke hadde noen mulighet for å få legitimitet i sitt eget miljø for samlivsbruddet med ektemannen. Heller ikke dette medførte noen endring av de uformelle normene i miljøet. Både Eva og Fatima opplevde eksklusjon fra sitt bakgrunnsmiljø som resultat av samlivsbruddet. Fatima ble også ekskludert fra sin familie.

Hindringer i møte med norsk hjelpeapparat og forvaltning

Mange av kvinnene fortalte om hindringer i møte med det norske hjelpeapparatet og forvaltningen. Dette knyttet seg delvis til at de på grunn av språkproblemer hadde vanskelig for å finne ut av hvilke rettigheter de hadde. Det hadde imidlertid også sammenheng med kvinnes faktiske situasjon og evne til tilrettelegging hos dem som skulle hjelpe. To av

Foto: © Bjarne Nygård / Samfoto

kvinnene opplevde å måtte flykte fra hjemmet og fikk hver sin leilighet der de kunne bo med sine barn. Ettersom de hadde verdier i fellesboet de hadde med sine eksmenn, ville sosialkontorene i liten grad hjelpe dem med midler til møbler, husgeråd osv. Problemer oppsto siden kvinnene ikke hadde noen praktisk mulighet for å få sine midler ut av hjemmet ettersom ektemennene ikke ville samarbeide. Det samme gjaldt i forhold til papirer og lignende kvinnene trengte for å få skilsmisse. Dette lå igjen hjemme i huset, og kvinnene fikk ikke sine ektemenn til å gi det fra seg. Shaheen forteller:

– Og vi flyttet og han betalte ikke barnebidrag og sånn, [...] så en lang tid jeg hadde bare veldig lite penger. Så det var litt vanskelig for jeg hadde ingen ting i huset. Det var en tomt hus og da vi hadde to madrasser å sove på hele sommeren og da kunne jeg kjøpe dobbeltseng, så vi alle kan sove. I sosialkontoret de kjøpte meg en komfyr og kjøleskap og de sa at det er bare å begynne og du kan få halvpart av innbo av mannen din og da kan vi se hva du mangler da og da kan vi kjøpe det. Så de ikke ga meg, fordi de ventet at han ville dele med meg, men jeg kunne ikke få noen ting enda. Så da jeg må kjøpe og det var litt vanskelig, men nå jeg har alt jeg trenger i huset mitt.

En av kvinnene, Fatima, opplevde også diskriminering av politiet på grunn av sin innvandrerbakgrunn. I forbindelse med vold mot barnet hennes, innledet politiet etterforskning:

– Det var veldig mange barneavhør av mitt barn ikke sant. Og så kommer min familie, de var veldig opptatt av at det ble avhør [...] og da kommer familien min og tok barnet fra skolen og de hentet og

manipulerte og sa at vi skulle trekke tilbake anmeldelser og sånn. Så de brukte et lite barn og til slutt [...] ble min sak helt falsk, og det synes jeg var veldig, veldig dårlig. For hvorfor de [avhørspersonene] gjør så forskjell på norske og andre [...].

– *Sa de det noen gang til deg, at det var en av grunnene, til at ...*

– Ja, jeg føler det sånn, at det er derfor de bare avsluttet saken for de ble så lei fordi det ble så mye ringing til politiet fra min familie ikke sant og da tenker de sikkert at det er barnets familie som har problemer og da gidder ikke vi å gjøre noe med dette her og ...

– *Du følte at de behandlet dere annerledes fordi dere hadde en annen bakgrunn?*

– Ja.

– *Men de sa det aldri direkte?*

– Jo jeg var en gang i avhør det ble sagt: – Men det er vel bare deres kultur da, at kvinner skal ikke ... Da synes jeg det var veldig sånn, at det skulle være vår kultur. Vi kommer her og ber om hjelp og da skulle de ...

– *Du er ikke enig med den «kulturen» lik-som?*

– Nei, jeg føler ikke at det er kultur å mishandle kvinner og jeg synes ikke at det er kultur å mishandle barn. Jeg er veldig i mot de to tingene. Jeg har hatt det vanskelig i ekteskapet og alt dette her, men når det går utover barna, da tenker jeg: greit, jeg mister familien, de kan drepe meg og alt det her, men de må ikke få lov til å ødelegge barna. [...] Nå i mange år jeg

har hatt masse problemer uten at jeg har klart å gjøre noen ting, etter bruddet jeg fikk kjempe problemer, for jeg turte nesten ingen ting selv, for alltid han [eksmannen] hadde beordret så mye og han hadde bestemt alt.

Vi ser altså at kvinnene møtte ulike hindringer i møtet med det norske hjelpeapparatet som forverret situasjonen deres ytterligere. Fatimas sitat over illustrerer godt hvordan ulike typer krenkelser og diskriminering påvirker og forsterker hverandre: Forut for bruddet stoler hun ikke på at hun vil få beskyttelse i storsamfunnet dersom hun bryter med ektemannen. Dette fører til avhengighet av familien og ektemannen og gjør at de igjen står friere til å krenke hennes rettigheter. Hun blir diskriminert fordi hun er *kvinne* i sitt sosiale miljø, herunder av sin ektemann og sin familie. For å få hjelp til å redde seg selv og sitt barn ut av en ekstremt truende situasjon, prøver hun å få hjelp fra myndighetene, der hun og barnet blir diskriminert fordi de er *innvandrere* og antatt del av en «annen kultur». Etter bruddet ser vi at traumene ektemannen og familien har påført henne, fører til at hun ikke klarer å benytte seg av de rettighetene hun har krav på i det norske samfunnet. Gapet mellom de *behovene* hun har for å kunne klare seg selv og det *tilbudet* hun får fra det norske hjelpeapparatet, kan også ses på som en type diskriminering.

Slike former for flerfoldig diskriminering hvor ulike typer forskjellsbehandling virker sammen og understøtter hverandre, omtales i dag ofte som interseksjonalitet mellom ulike diskrimineringsgrunnlag. Kimberlee Crenshaw, som er en av nestorene innen juridisk forskning på interseksjonalitet, beskriver dette som diskriminering av «en usynlig hånd», hvor noen grupper systematisk kommer dårligere ut enn andre, samtidig som årsakene er så komplekse eller så tatt for

gitt at de er vanskelig å få øye på (Crenshaw 2000).

I min undersøkelse kommer denne kompleksiteten til uttrykk gjennom et samspill mellom ulike faktorer, som gjør det svært vanskelig for kvinnene å forlate ekteskapet. I dette samspillet er det ikke bare de uformelle rettsreglene innen familie og opprinnelsesmiljø som er utslagsgivende. Hjelpeapparatets manglende evne til å gi kvinnene praktisk og juridisk støtte blir også en viktig begrensning når det gjelder deres rettssikkerhet. Til sammen innebærer disse faktorene at de garantiene om selvbestemmelse og ikke-diskriminering som følger av både norsk rett og menneskerettighetene, ikke blir oppfylt.

Hvordan finne løsninger? Problemer med forslaget om shariaråd

I debatten rundt hva som kan gjøres for å sikre muslimske innvandrerkvinner en bedre tilgang til skilsmisse, har forslaget om å opprette såkalte *shariaråd* ofte blitt fremmet.⁹ Shariarådene er uformelle meklingsinstanser som under visse materielle og prosessuelle vilkår tilkjenner kvinner skilsmisse, selv om deres ektemenn motsetter seg skilsmissen. Shariaråd er et fenomen som har dukket opp i muslimske diasporabefolkninger i vesten, men som ikke har noen formell status i noen nasjonale rettssystemer, det være seg i de muslimske opprinnelseslandene eller i de vestlige landene de er etablert i. Det hevdes ofte at tanken bak forslaget om shariaråd, er å sikre kvinnene legitimitet for skilsmisse i deres sosiale miljøer, men erfaringer fra andre land tyder på at behandlingen kvinnene får innen disse rådene vel så ofte går ut på å få dem til å bli i ekteskapet ettersom kvinnene også her møtes med krav om mekling og gjenforening (Bano 2004).

Jeg var interessert i å høre hva slags verdi mine informanter selv tilla den norske skils-

missen ettersom de var blitt gift gjennom et religiøst ritual. Kunne de da skille seg sivilt og dermed oppheve den religiøse kontrakten? Responsen var helt entydig blant informantene: Dette oppfattet de ikke som et problem. Kvinnene fortalte både om hvordan de oppfattet sitt eget grunnlag for å skille seg etter den religiøse retten og hvordan de tolket de religiøse reglene om skilsmisse *generelt*. Ingen fortalte at de følte at de trengte noen formell godkjenning fra noen religiøs autoritet for å gi skilsmissen legitimitet. For eksempel fortalte en av kvinnene, Mariam, hvordan hennes norske skilsmisse passet med islamske regler, og hvordan hun opplevde reglene *generelt*:

– Jeg følte meg skilt når jeg på en måte skrev under på de skilsmissepapirene her sånn, så følte jeg meg skilt, fordi at, det er sikkert mange som tenker forskjellig der, men at en skilsmisse er en skilsmisse, om de papirene står på norsk eller om de papirene står på engelsk eller arabisk, så er det på en måte skilsmisse og islam krever på en måte at du skal ha tre måneder betenkningstid da og der hadde jo vi en separasjon på ett år, pluss at jeg hadde jo mine grunner som var gode nok ifølge islam. I forhold til vold og alt det der. Så jeg følte meg skilt, men det at jeg hadde i bakhodet at noen kanskje følte at jeg ikke var skilt, eller at noen mente at jeg fortsatt var gift, det plagde meg litt da.

– *Men hvis ekteskapet til mannen din hadde vært helt greit, ikke noe vold eller noe sånt, at du bare syntes at han var en skikkelig kjip fyr, og du ville ikke være gift med han, ville du da synes at det var vanskelig å skille deg fordi du ikke hadde på en måte det typiske islamske grunnlaget for å skille deg som muslimsk kvinne?*

– Egentlig så, nei, jeg hadde ikke det for hvis du leser historien til profeten Muhammed da, så har han faktisk sagt at, det var en kvinne som en gang spurte han: «At mannen min er snill og grei, men jeg tåler, jeg liker han ikke, til og med lukta av han gjør meg kvalm.» Så sa han at «Er det sånn at til og med lukta av han gjør deg kvalm, så er det god nok grunn til at du kan skille deg.» Så jeg hadde ikke følt det sånn liksom. En skilsmisse er en skilsmisse liksom. For meg er det sånn.

– *Visste du om den historien før du skilte deg?*

– Jaja, det visste jeg.

Informantenes argumentasjon viser at de sjonglerer med og tolker to rettstradisjoner som mange vil se på som motstridende,¹⁰ slik at de kommer i samsvar med hverandre. Dette er også et eksempel på at de bringer formell nasjonal rett inn i et semi-autonomt felt der andre uformelle normer har hegemoni. Men i hvilken grad kvinnene forfekter et slikt syn også innad i sine sosiale miljøer forteller de ikke. Som vi så av gjennomgangen av skilsmisseplassen, fikk ikke kvinnen krav om rett til å bestemme om de vil skilles virkning på normene i de sosiale miljøene de er en del av. Deres tolkning av de religiøse kildene blir kanskje underlagt samme behandling.

Selv om de skilte kvinnen holdninger ikke ser ut til å påvirke normene i de sosiale miljøene de er en del av, er det de sier likevel viktig. Det viser nemlig at det kan være motstridende tolkninger innenfor de ulike religiøse miljøene i Norge som i liten grad kommer til uttrykk i samfunnsdebatten forøvrig. Det har vært uttrykt i debatten om shariaråd at slike råd kan gi kvinnene den legitimiteten de ønsker for skilsmissen. Vi ser av forhandlingene om skilsmissen i de

ulike miljøene samt av kvinnens holdninger til religionens rolle, at de ikke opplever det som problematisk å skille seg, verken overfor sin egen samvittighet eller sin egen religiøse eller moralske oppfatning. Samtidig opplever de at de i liten grad har mulighet til å hevde sine meninger ettersom det medfører rykter, sladder og i verste fall eksklusjon fra sitt eget miljø. Det er rimelig å anta at de normene som kvinnene møter i sine miljøer, også ville ligge til grunn for et shariaråd utpekt fra dette miljøet. Å legge til rette for shariaråd kan altså i praksis være å tilrettelegge for og å legitimere normer som direkte strider både mot kvinnes egne holdninger, og ikke minst de normer som ligger til grunn for norsk skilsmisselovgivning, nemlig selvbestemmelsesrett for kvinner i like stor grad som menn.

Samia Bano har intervjuet kvinner som har fått skilsmisse gjennom shariaråd i England, og hun forteller at flere av kvinnene følte seg presset til å inngå forhandlinger av denne typen mot sin vilje, og at de hadde vanskelig for å få gjennom sine krav (Bano 2004). Shaheen Sardar Ali har også studert skilsmiseprosessene i utvalgte britiske shariaråd, og forteller at kvinner for å oppnå godkjennelse av skilsmissen presses til å gi fra seg rettigheter både i forhold til bodeling og barnefordeling.¹¹ Banos og Alis studier forteller, i likhet med dataene i min studie, om kvinner som selv ikke ønsker den forhandlingen som uformelle meklingsinstanser med grunnlag i deres bakgrunnsmiljø tilbyr.

Vi ser i dag en økende kritikk mot løsningsmodeller som bygger på et system der kvinner tvinges til å velge mellom å underlegge seg slike diskriminerende særordninger som kun gjelder for minoritetsmiljøet eller å måtte forlate miljøet der de blir diskriminert.¹² Ved å analysere menneskerettighetsspørsmål gjennom casestudier av grupper som innenfor religiøse miljøer utfordrer kvinnekiskriminering, hevder Frances Raday (2003) og Mahavi Sunder

(2003) at kvinner også har en rett til å *forbli* i sine nære omgivelser, om det er religiøse eller andre minoritetsmiljøer. For at statene skal oppfylle de menneskerettslige forpliktelsene knyttet til kvinners diskrimineringsvern må altså de kvinnene som gjør *motstand* mot diskriminerende og krenkende praksiser innad i sine miljøer, settes i fokus. På den annen side bør et tilsynelatende samtykke til slike praksiser betraktes med skepsis fra statens side (Raday i forelesning 2006).

Det som kreves av norske myndigheter i dag, er altså først og fremst en holdningsendring til hvordan disse spørsmålene skal behandles. Man bør i større grad innhente kunnskap om og få i tale slike grupper som har en annen forståelse enn hva som uttrykkes av lederne i deres miljøer. Samtidig bør man i større grad legge til rette for at disse kvinnene får tilgang til rettigheter garantert gjennom norsk lov. Å opprette shariaråd kan føre til det motsatte, at man legger til rette for de gruppene som kjemper *mot* at muslimske kvinner etter deres egen vilje, skal kunne skille seg i tråd med norsk rett. Det religiøse miljøets rett til å diskriminere og undertrykke kvinner er på ingen måte vernet av religionsfriheten så lenge kvinner selv ikke godtar de undertrykkende praksisene. Dessuten kan det å ensidig plassere et tema som skilsmisserettigheter i en religiøs sfære bidra til å fjerne det fra offentlighetens lys, samtidig som det kan bidra til at religiøse leders syn på skilsmisse i større grad vektlegges, til fortrenghet for dem som faktisk opplever problemer med manglende rettigheter.¹³

Ved å ta utgangspunkt i dem det gjelder og studere hvordan diskrimineringen faktisk virker, vil det bli tydelig at spørsmålet om muslimske innvandrerkvinnens tilgang til skilsmisse ikke bare handler om religiøse normer, men om en rekke ulike normer som påvirker og forsterker hverandre. Det er bare ved å ta høyde for et slikt kompleks virkelig-

hetsbilde at man kan håpe å finne tiltak som faktisk vil komme diskrimineringen til livs. ★

Litteraturliste

- Al Saif, Mohammed 2003. Utredning på oppdrag for Kommunal- og regionaldepartementet. Upublisert.
- Ali, Shaheen Sardar 2000. *Gender and human rights in Islam and international law: equal before Allah, unequal before man?* Kluwer Law International, The Hague.
- Bano, Samia 2004. *Complexity, difference and 'Muslim Personal law': rethinking the relationship between Shariah Councils and South Asian Muslim women in Britain*. Avhandling (Ph.D.) Dept. of Law, University of Warwick.
- Bentzon, Agnete Weis mfl. 1998. *Pursuing grounded theory in law: South-North experiences in developing women's law*. Mond books, Harare, Tano Aschehoug, Oslo.
- Crenshaw, Kimberle Williams 2000. *The Intersectionality of Race and Gender*. Upublisert. (Arikkelen er del av en materialsamling som ble trykket i forbindelse med konferansen «Human Rights at the Interface». Forskergruppen RIKS, Det juridiske fakultet, Universitetet i Oslo.)
- Dahl, Tove Stang 1989. Taking women as starting point. I *Working Papers in Women's Law* no. 4. Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.
- El Alami, Dawoud Sudqi og Doreen Hinchcliffe 1996. *Islamic marriage and divorce laws of the Arab world*. Kluwer Law, London
- Fastvold, Marit og Anne Hellum 1988. *Money and work in marriage: women's perspectives on family law*. Institutt for offentlig retts skriftserie, 6/198826. Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.
- Haugestad, Arnhild 1995. *Reservasjoner til FNs kvinnekonvensjon: med hovedvekt på muslimske lands reservasjoner*. Institutt for offentlig retts skriftserie, 6/199538. Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.
- Hellum, Anne mfl. 2007. *Human rights, plural legalities and gendered realities: Paths are made by walking*. Southern and Eastern African Regional Centre for Women's Law and Weaver Press, Harare.
- Hellum, Anne 1998. *Women's human rights and legal pluralism in Africa: mixed norms and identities in infertility management in Zimbabwe*. Mond books, Harare, Tano Aschehoug, Oslo.
- Ketscher, Kirsten 2002. Socialret: almindelige prinsipper: retssikkerhet og administration: grundværdier. Thomson, København.
- Mathiesen, Thomas 2005. *Retten i samfunnet: en innføring i rettssosiologi*. Pax, Oslo.
- Mehdi, Rubya 1998. *Islamic Law*. Faculty of Law, University of Copenhagen.
- Mir-Hosseini, Ziba 2004. *A Woman's Right to Terminate the Marriage Contract. The Case of Iran*. I. A. Qureshi (red.): *The Islamic Marriage Contract*. Harvard University Press.

- Moore, Sally Falk 2000 (1978). *Law as Process. An Anthropological Approach*. LIT Verlag, Hamburg
- Raday, Frances 2003. *Culture, Religion and Gender*. Oxford University Press and New York School of Law, I.CON, Volume 1, Number 4, 663–715.
- Roald, Anne Sofie 2005. *Er muslimske kvinner undertrykt?* Pax forlag, Oslo
- Roald, Anne Sofie 2001. *Women in Islam: the Western Experience*. Routledge, London, New York.
- Sunder, Mahavi 2003. *Piercing the Veil*. 112 Yale Law Journal 1399 2002–2003.
- Thorbjørnsrud, Berit Synnøve 2003. *Det muliges kunst: En utredning om mulige tiltak for å sikre alle «like, religiøse som lovmessige retter til skilsmisse»*. Utredning på oppdrag for Kommunal- og regionaldepartementet. Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo.
- Wærstad, Tone Linn 2006. *Retten til ikke å bli diskriminert ved skilsmisse. En rettsantropologisk studie av skilte muslimske innvandrerkvinner i Norge*. Kvinnerettslig skriftserie nr. 64. Avdeling for kvinneverett, Universitetet i Oslo.

Forelesninger:

- Ali, Shaheen Sardar 23. mars 2005. *The Fundamental Rights of Muslim Women in Europe and the Quest for Recognition of Islamic Law*. Gjesteforelesning ved Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.
- Raday, Frances 1. mars 2006. *Religious Freedom – Whose Freedom? Whose Autonomy?*. Foredrag på seminaret «Human Rights at the Interface». I regi av forskergruppen RIKS, Det juridiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Rettsmateriale:

Forarbeider:

- Ot.prp. nr. 28 (1990-1991) Lov om ekteskap.
- Ot.prp. nr. 3 (1998-1999) Styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett.

Lover:

- Lov om likestilling mellom kjønnene (likestillingsloven) av 6. september 1978 nr. 45.
- Lov om ekteskap (ekteskapsloven) av 4. juli 1991 nr. 47.

Konvensjoner:

- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (Konvensjon om avskaffelse av alle former for diskriminering av kvinner) av 18. desember 1979.

Noter

- Denne artikkelen presenterer i hovedsak funnene i min spesialoppgave for det juridiske profesjonsstudium: *Retten til ikke å bli diskriminert ved skilsmisse. En rettsantropologisk studie av skilte muslimske innvandrerkvinner i Norge*, utgitt i Kvinnerettslig skriftserie 2006. Nærmere informasjon om den metodiske bakgrunnen og en mer helhetlig analyse av prosjektet finnes der.
- FNs konvensjon om avskaffelse av alle former for diskriminering av kvinner. Vedtatt av De forente nasjoner 18. november 1979. Ratifisert av Norge

21. mai 1981.
- 3 Ekteskapsloven inneholder også bestemmelser om skilsmisse etter samlivsbrudd (§ 22) og uten forutgående separasjon under visse vilkår (§ 23).
 - 4 Ot.prp. nr. 28 (1990–1991) s. 5.
 - 5 Kjønnsskridningsforbudet kan sies å utgjøre en grunnnorm som rettssystemet bygger på (Ketscher 2002), og som har fått ulike utslag i formell rett, slik som for eksempel Lov om likestilling mellom kjønnene av 9. juni 1978 nummer 45 § 3.
 - 6 Ved ratifikasjonen forpliktet norske myndigheter seg til å oppfylle konvensjonens bestemmelser, og det følger av det såkalte presumsjonsprinsippet at norsk rett skal tolkes i samsvar med kvinnekonvensjonen (Ot.prp. nr. 3 (1998–1999), s. 11. Se mer om den rettslige statusen til kvinnekonvensjonen i norsk rett i Wærstad 2006, kapittel 5.
 - 7 Slike diskriminerende praksiser har igjen blant annet gitt seg uttrykk i en svært ekstensiv reservasjonspraksis blant muslimske land overfor artikkel 16 i kvinnekonvensjonen som omhandler kvinners rett til ikke å bli diskriminert i familielivet (Haugestad 1995).
 - 8 Et interessant trekk ved disse normene er at de i liten grad synes å være direkte knyttet til islam, samtidig som andre faktorer faktisk er fremtredende i prosessen. Alle informantene blir møtt med krav i forskjellige varianter om å opprettholde deres egen, ektemannens og/eller familien ære. Dette er et viktig bakgrunnspremiss for prosessen, men som jeg ikke skal gå grundig inn på her. Jeg tar opp sammenhengen mellom religion og skilsmissetilgang i Wærstad 2006, kapittel 3.5.
 - 9 Ett eksempel der dette foreslås er Thorbjørnsruds rapport *Det muliges kunst: En utredning om mulige tiltak for å sikre alle «like, religiøse som lovmes-sige retter til skilsmisse»* på oppdrag fra Kommunal- og regionaldepartementet, 2003.
 - 10 For eksempel vil ikke en norsk skilsmisse som mannen motsetter seg bli sett på som gyldig etter pakistansk rett fordi en slik skilsmisse anses å stride mot islamske regler.
 - 11 Ali, gjesteforelesning ved Institutt for offentlig rett 23. mars 2005.
 - 12 Dette omtales gjerne som «en rett til exit».
 - 13 En annen negativ konsekvens kan være at kvinnediskriminerende skikker blir oppfattet som en integrert del av islam og således som representativt for kvinnesynet til muslimske innvandrere generelt, noe som igjen kan føre til diskriminering og rasisme mot muslimer.

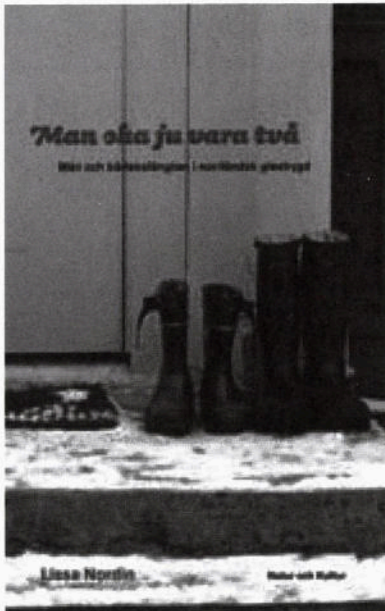

LISSA NORDIN:

**MAN SKA JU VARA TVÅ – MÄN OCH
KÄRLEKSLÄNGTAN I NORRLÄNSK
GLESBYGD**

Natur & Kultur, Stockholm 2007

Omtale ved Dag Stenvoll

Mannlighet konstitueres gjennom en relasjon til en kvinne, argumenterer den svenske antropologen Lissa Nordin i *Man ska ju vara två*, nylig forsvart til doktorgraden ved

Stockholms universitet. Boken handler om menns søken etter en kvinne å dele livet med, og om hvordan det er å leve som enslig mann i spredtbygde strøk, i spenning mellom ulike idealer for kjærlighet og maskulinitet. Avhandlingen er velskrevet og tilgjengelig, og har i Sverige vakt interesse utenfor academia.

Perifere menn

Viktige analytiske temaer i boken er plass, seksualitet og maskulinitet. Forskning om seksualitet og plass har, ifølge Nordin, i liten grad omhandlet «normal» heteroseksualitet. Det kan skyldes at studiefeltet sprang ut av homoforskningen, men også at heteroseksualitet er noe som sjelden tematiseres, verken i forskning eller i samfunnet ellers – normaliteten trenger ingen forklaring. Nordins studie av avvikende mannlig heteroseksualitet er et originalt bidrag i så måte.

Nordin gjennomgår annen forskning om enslige menn som avvikskategori i ulike sammenhenger, før hun analyserer vanlige fremstillinger av enslige menn i nordsvensk periferi. De framstår gjerne som praktiske, sterke og naturlige villmarkens sønner, men også som marginaliserte, alkoholisererte og potensielt voldelige hillbillies. Det fins altså både en idealisering og en demonisering av utkantmenn. Nordin knytter sin studie opp mot teorier om hegemonisk maskulinitet. I svensk kontekst etter årtusenskiftet er det den

urbane og likestillingsvennlige maskuliniteten som utgjør normen. Utkantmaskuliniteten er med og skaper innholdet i normalisert maskulinitet, gjennom å fortelle hva den ikke er. Nordins studie kan således karakteriseres som poststrukturalistisk, ved at den tematiserer normalitet gjennom å studere avvik.

Romantisk tosomhet og single i utkantstrøk

Nordin skriver om organiseringen av kjærlighet og seksualitet som setter heteroseksuell tosomhet som ideal for hvordan livet skal leves (heteronormativitet). Det handler ikke bare om at man skal være heteroseksuell, men om at heteroseksualiteten må praktiseres «riktig». Den romantiske kjærligheten er i vår tid en helt sentral dimensjon med menneskelivet, for det er ifølge Nordin (og Giddens) gjennom det tosomme heteroseksuelle forholdet bygd på romantisk kjærlighet at vi kan fremstå som voksne og fullendte mennesker. I bunnen av forestillingen om romantisk kjærlighet ligger den rette følelsen: Den som ikke var planlagt, som «det ikke ligger noe bak» (for eksempel materielle eller seksuelle motiver). For enslige menn i utkantstrøk blir den romantiske kjærlighetens ideal et problem, fordi forutsetningene mangler: Urbane modeller for flørt og for det å «treffe noen» passer dårlig i spredtbygde strøk. Potensielle partnere i samme aldersgruppe er gjerne velkjent fra før, eller har vært sammen med noen i ens familie eller vennskapskrets.

Dersom man lykkes i å finne en partner, kan forholdet likevel oppfattes som feil, særlig når partnersøken skjer over grensen til Russland. Det hjelper således ikke om han&hun blir glad i hverandre etter hvert, fordi det vil hvile et falskt skjær over deres relasjon hvis den startet som noe annet enn et romantisk forhold. Nordins informanter havner i klem mellom to normerende heteroseksuelle

idealer; den romantiske partner/far og den glamorøse urbane singel. De enslige rurale mennene er verken partnere eller fedre, og glamorøs singel er en urban kategori for enslige (særlig kvinner) i en viss fase av livet. Singelhet fungerer ikke i utkantstrøk, og Nordin spør om den ikke lenger så unge ungkaren fra utkant-Norrland således er dømt til sosialt nederlag?

Gammpojker og problematisk mannlig seksualitet

Status som enslig i spredtbygde strøk avhenger både av hvor lenge man har vært uten partner og av hvor selvvalgt ensligheten antas å være. Den mest fryktede statusen er «gammpojkan», som innebærer permanent og ikke selvvalgt enslighet. Som begrepet impliserer, handler det å inngå i et forhold med en kvinne om å bli voksen mann. Nordin viser at det er par-aktiviteter som dominerer det voksne sosiale livet i utkantstrøk, og når enslige omgås andre enslige eller familie, blir det oppfattet som noe man gjør fordi man ikke har en partner, og regnes ikke som fullverdig sosialt liv. Ensomhet er mangel på romantisk tosomhet, ikke på menneskelig selskap.

Nordin skriver om mannlig seksualitet som en farlig drivkraft som kan gjøre mennene til ofre (for eksempel av kyniske russiske kvinner) eller til overgripere (for eksempel sexkjøpere eller utnytttere av sårbare russiske kvinner). I spenningen mellom disse lite attraktive posisjonene, er det viktig for mennene å representere seg selv som noe annet enn «den sortens karl». Nordin analyserer for eksempel de glidende overgangene mellom partnersøken og kjøp av sex i Russland, og hvordan hennes informanter snakker om det. De er inneforstått med at «en bra karl» ikke kjøper sex. Det hender likevel at de gjør det, og prater om det etterpå. Da understreker de gjerne sin passivitet: kvinnene var pågående,

de ville ikke selv men ga til slutt etter for pres-set. I tillegg til passivitet viser mennene til alkohol, eller de sier at de likte kvinnen og så for seg «noe mer». De taler også åpent om sin impotens i slike situasjoner, noe Nordin tolker som at de foretrekker stigmaet som impotent mann framfor det mer belastende stigmaet som sexkjøper.

Avvikende periferi og det normaliserte sentrum

Boken handler empirisk mest om marginaliserte menn, men analytisk også om det normaliserte sentrum som utkantmannen bidrar til å konstituere: Hegemonisk, «riktig» svensk mannlighet. Bygdemaskuliniteten er med og skaper innholdet i legitim maskulinitet, gjennom å fortelle hva den ikke er. Den presumptivt naturnære mannen fra Norrland har på sett og vis et overskudd av maskulinitet, men fikseres som enslig mann i utkantstrøk. Urbane menn står friere til å gjøre sin mandighet på ulike måter, for eksempel spille på det naturlige og råde, på det å være singel eller på det å være ansvarlig familiefar. Nordin viser videre hvordan problematisering og fordømmelse av «feil» kjærlighet (med feil person, på feil sted, på feil måte) bidrar til å konstituere romantisk kjærlighet som norm: «Det är just frågan om stereotyper det hela handlar om. Det vil säga den förenklade och fixerade förståelse av vissa människor som *typiska* som gör normaliteten inte bara mer normal, utan också gör att den uppfattas som frivillig och individuell medan avvikaren reduceras till en fast och förutsägbar figur.»

Slik jeg oppfatter Nordins prosjekt, handler det om å problematisere den implisitte normaliteten, men også om å normalisere mennene, ved å vise at deres liv og lengten ikke skiller seg spesielt fra alle andres. Studien er et friskt korrektiv til bilder av «bygdemenn» som annerledes. Samtidig fins det

eksempler i teksten på at Nordin bidrar til dominerende forestillinger om hennes felt som et slags annerledesland. Når hun beskriver sin ankomst i felten, får jeg for eksempel følelsen av å være på et eksotisk, fjerntliggende sted. Fokuset blir kanskje liggende litt for mye på det avvikende, en innvending som kunne vært reist mot mange studier av denne typen. Kritikken illustrerer kanskje bare hvor vanskelig det er å tenke/skrive seg bort fra dominerende diskurser, som er nedfelt både i en selv og ens informanter. Nordin reflekterer også selvbevisst rundt dette i boken.

Representasjoner og praksis

Boken handler empirisk sett primært om informantenes representasjoner av seg selv, sine liv og relasjoner til hverandre, til kompiser som lever i parforhold, til kvinner lokalt og i Russland. Nordin refererer også til praksiser, og tematiserer muligheten for misforhold mellom representasjoner og praksis. Dette gjør hun for eksempel gjennom å kontrastere informantenes egne fortellinger med statistiske fakta (forestillinger om kvinneunderskudd stemmer ikke alltid), med hva andre informanter sier (altså alternative representasjoner), og med egne observasjoner av mennene i interaksjon med hverandre, henne selv eller andre kvinner. Nordin omgår diskursbegrepet, og skriver heller om oppfatninger, forestillinger, idealer og bilder. Disse begrepene knytter opp til et teoretisk rammeverk der representasjonsnivået står i fokus. Gjennom sammenstillinger med ord som dominerende, styrende, normerende, rådende, herskende, allment vedtatte, stereotypiske og hegemoniske, peker Nordin likevel mot representasjonenes materielle effekter: De strukturerer handlingsrom og selvforståelser. Kanskje kunne diskursbegrepet vært brukt for å ramme inn analysen av representasjoner og praksis.

En lykkelig slutt?

Nordin kan også kritiseres for å bidra til heteronormativitet, ved at hun lever seg såpass empatisk inn i sine informanternes normaliseringsprosjekter, og skriver entusiastisk om når de innimellom lykkes. Dette er ikke noe hovedinntrykk fra boken, men at tendensen finnes viser hvor vanskelig det er å overskride hegemoniske diskurser. Spenningen mellom normalisering og normalitetskritikk er ofte til stede i studier av så vel som i politikk overfor sosiale kategorier konstruert som avvikende, eksempelvis homofile, funksjonshemmede, sexselgere eller innvandrere. Et eksempel fra Nordins bok er den superromantiske slutten,

der to av informantene finner hverandres hjerter. Jeg satt selv med en klump i halsen da jeg hadde lest ferdig siste kapittel. Men sentimentale reaksjoner er ingen god målestokk på god poststrukturalistisk samfunnsanalyse, kanskje heller tvert om, fordi de gjerne utløses av de «dominerende oppfatningene, stereotypiske forestillingene og hegemoniske idealene» som forsøkes dekonstruert. Når Bengt-Åke og Irina på slutten ser ut til å ha funnet kjærligheten til hverandre, er det derfor ikke helt uproblematisk å presentere det ut fra synsvinkelen at «alle elsker en lykkelig slutt». Selv om mange, som meg, sikkert vil lukke boken med et fårete, heteronormativt smil rundt munnen.

NYTT FRA FOKK

Det skjer mye i norsk kvinne- og kjønnsforskning for tiden. Blant annet er et nytt kjønnsforskningsprogram i Forskningsrådet på trappene. Arbeidet med å sette sammen programkomiteen er godt i gang. Vi venter med spenning på programmets endelige størrelse og innretning.

I FOKK-spalten i forrige nummer måtte vi erkjenne at det ikke var mulig å finne et norsk fagmiljø som sammen med foreningen kunne arrangere fagkonferanse i tilknytning til generalforsamlingen vi er forpliktet til å holde annenhvert år i henhold til våre statutter. Vi så dette først og fremst som et tegn på ressursknapphet i de norske kjønnsforskningsmiljøene, for det manglet ikke på vilje eller entusiasme. Etter å ha blitt grundig realitetsorientert har vi imidlertid grepet en annen opplagt mulighet: Neste år er det 100 år siden Simone de Beauvoir ble født. Hennes betydning for utviklingen av kvinne- og kjønnsforskningen verden over kan knapt overvurderes. Å markere hennes fødselsdag med en egen norsk konferanse våren 2008 mener vi er en god måte å sette kvinne- og kjønnsforskningen inn i en større historisk sammenheng. FOKK samarbeider med Senter for kvinne- og kjønnsforskning ved Universitetet i Oslo og KILDEN om arrangementet. Følg med! Vi kommer tilbake med mer informasjon etter hvert.

FOKK og KILDEN er også hver høst sammen om å arrangere kontaktmøtet for de

norske kvinne- og kjønnsforskningsmiljøene. I år er møtet lagt til Tromsø, 25. oktober. Her får alle miljøene presentere seg og informere om sine aktiviteter og planer framover. Møtet fungerer som en gjensidig inspirasjon og konsolidering av fagfeltet. Av saker på årets agenda vil jeg nevne at FOKK informerer om vårt nye medlemskap i European Platform of Women in Science (EPWS) og hvilke muligheter dette medlemskapet gir når det gjelder internasjonalisering av kjønnsforskningen. Legg også merke til at vi har fornyet FOKK-brosjyren. Den er blitt både lekker og informativ og vises fram på kontaktmøtet. Vi trenger blest om det vi jobber med. Oppfordringen er å ta i bruk brosjyren når den kommer og spre den rundt i alle tenkelige miljøer!

Det siste punktet jeg vil nevne denne gangen, er det nordiske samarbeidet. Mye skjer allerede og vi vil gjerne forsterke samarbeidet. Sammen med de andre nordiske kjønnsforskningsforeninger planlegger vi en *nordisk forskningspolitisk konferanse* høsten 2008 i Oslo-området. Arbeidet med konferansen er i en tidlig fase. Mer informasjon vil også her følge etter hvert.

Rannveig Dahle

BIDRAGSYTERE

Hilde Bondevik, førsteamanuensis og
programleder ved
Senter for kvinne- og kjønnsforskning
Universitetet i Oslo
Postboks 1040 Blindern
0315 Oslo
Tlf.: 22 85 89 52
E-post: hilde.bondevik@skk.uio.no

Ingunn Eriksen, cand.philol.
(foreldrepermisjon)
Tlf.: 92 21 30 24
E-post: ingunn.eriksen@skk.uio.no
Fra 01.01.08: stipendiat
Senter for kvinne- og kjønnsforskning
Universitetet i Oslo
Postboks 1040 Blindern
0315 Oslo

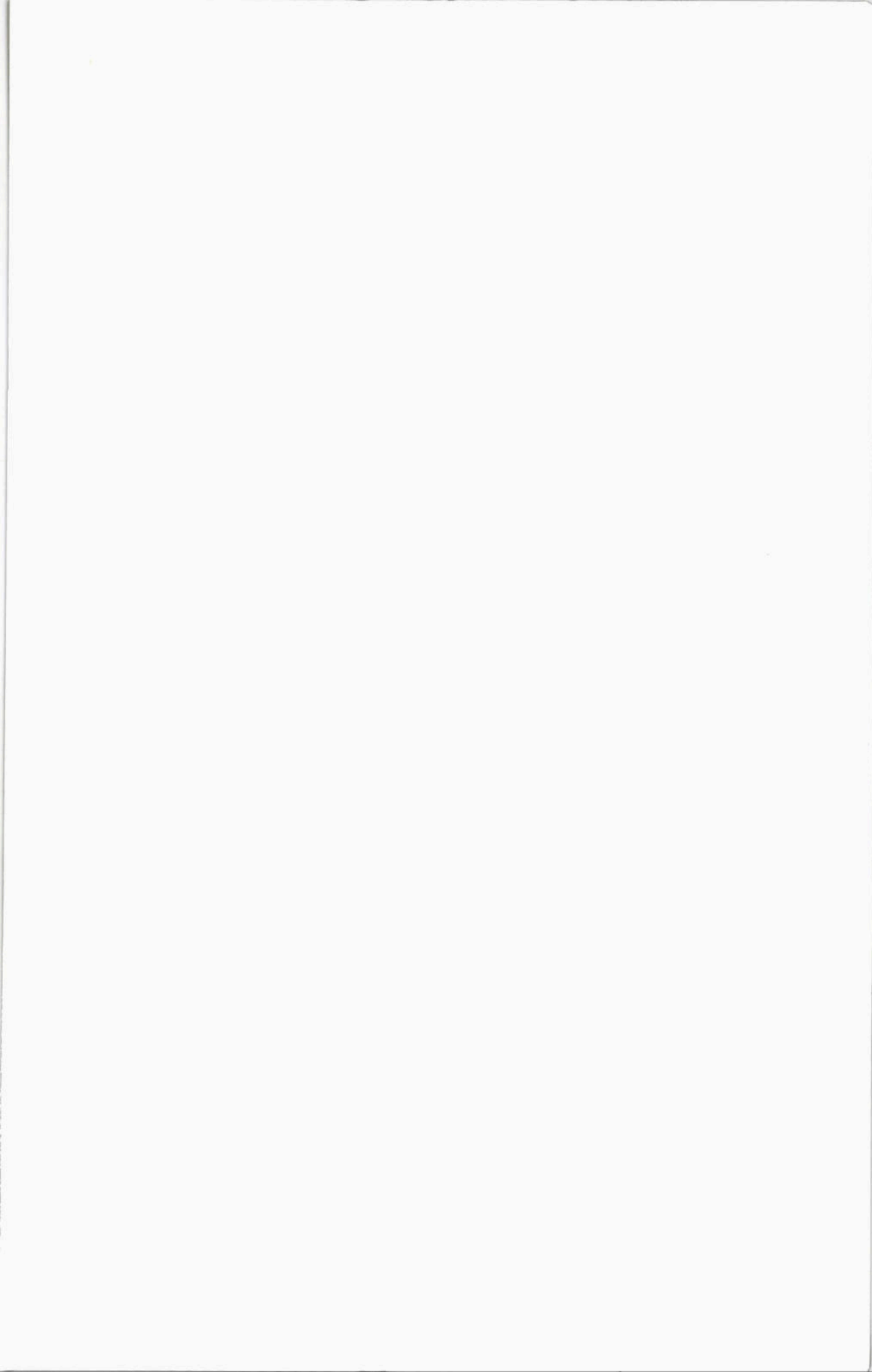
Hedda Høgåsen-Hallesby, stipendiat
Senter for kvinne- og kjønnsforskning
Universitetet i Oslo
Postboks 1040 Blindern
0315 Oslo
Tlf.: 22 85 87 40
E-post: hedda.hogasen-hallesby@skk.uio.no

Hilde Lidén, forskningsleder
Institutt for samfunnsforskning
Munthesgate 31
0260 Oslo
Tlf.: 23 08 61 26
E-post: hilde.liden@samfunnsforskning.no

Dag Stenvoll, forsker II
Rokkansenteret
Nygårdsgt 5
5015 Bergen
Tlf.: 55 58 38 70
E-post: dag.stenvoll@rokk.uib.no

Stine Helena Svendsen, vitenskapelig
assistent
Kulturell kompleksitet i det nye Norge
Universitetet i Oslo
Strategisk forskningsprogram
c/o SAI
Postboks 1091 Blindern
0317 Oslo
E-post: stine.svendsen@nikk.no

Tone Linn Wærstad, stipendiat
Avdeling for kvinnerett
Institutt for offentlig rett
Universitetet i Oslo
Postboks 6706 St. Olavs plass
0130 Oslo
Tlf.: 22 85 02 36
E-post: t.l.warstad@jus.uio.no

NASJONALBIBLIOTEKET, AVD. RANA
PLIKTAVLEVERING

8507 MO I RANA

Depotbiblioteket

h07042086

007 Nr 3
tidsskrift for kjønnsfor
ning (trykt

RETURADRESSE:

KILDEN
Holbergs gt. 1
0166 Oslo

UTGIVER

KILDEN Informasjonssenter for kjønnsforskning
<http://kilden.forskningsradet.no>
tidsskrift@kilden.forskningsradet.no
Tlf.: 22 03 80 80

TIDS SKRIFT FOR KJØNNES FOR SKNING

Nr. 3 2000/